

TOSHKENT DAVLAT
SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI

O'RGANILAYOTGAN MAMLAKATLAR TILLARINI O'QITISHDA MADANIYATLARARO MULOQOT

O'QUV-USLUBIY MAJMUA

BOSH ILMIY-METODIK
MARKAZ

2022

TOSHKENT

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
OLIV TA‘LIM TIZIMIDAGI PEDAGOG VA RAHBAR
KADRLARINI QAYTA TAYYORLASH VA
ULARNING MALAKASINI OSHIRISHNI TASHKIL ETISH
BOSH ILMIY-METODIK MARKAZI

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI

Filologiya va tillarni oq‘itish: (Turk tili) tinglovchilari uchun

O‘RGANILAYOTGAN MAMLAKATLAR TILLARINI O‘QITISHDA
MADANIYATLARARO MULOQOT

moduli bo‘yicha

O‘QUV-USLUBIY MAJMUA

Toshkent – 2022

Modulning o‘quv-uslubiy majmuasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2020 yil 7-dekabrdagi 648-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan o‘quv dasturi va o‘quv rejasiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi: filologiya fanlari doktori, professor Z.Xudaybergenova

Taqrizchilar: f.f.d., prof.SH.Usmonova, f.f.d., prof. P.Kenjayeve

MUNDARIJA

- I. Ishchi dastur**
- II. Modulni o‘qitishda foydalanilgan interfaol ta’lim metodlari nazariy materiallar**
- III. Amaliy mashg‘ulotlar materiallari**
- IV. Glossariy**
- V. Adabiyotlar ro‘yxati**

I.Ishchi dastur

Dastur O‘zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentyabrda tasdiqlangan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son, 2019 yil 27 avgustdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi PF-5789-son, 2019 yil 8 oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son va 2020 yil 29 oktyabrdagi “Ilm-fanni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-6097-sonli Farmonlari, 2012 yil 10 dekabrda “CHet tillarni o‘rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-1875-son, 2020 yil 16 apreldagi “SHarqshunoslik sohasida kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatni oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-4680-son hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 23 sentyabrdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 797-sonli Qarorlarida belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan. Ushbu dastur oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarining kasb mahoratini rivojlantirish, innovasion kompetentligini kuchaytirish, sohaga oid ilg‘or xorijiy tajribalar, yangi bilim va malakalarni o‘zlashtirish, shuningdek amaliyotga joriy etish ko‘nikmalarini takomillashtirishni maqsad qiladi.

“O‘rganilayotgan mamlakatlar tillarini o‘qitishda madaniyatlararo muloqot” moduli o‘qitilishi jarayonida egallanadigan bilim, malaka va ko‘nikmalar ixtisoslik fanlar blokiga kiradigan fanlar bilan integrallashuvi natijasida tinglovchilarning chet tili o‘qitishda madaniyatlararo muloqot takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu dastur mazkur kursning kommunikativ tilshunoslik, lingvopragmatika, kognitiv tilshunoslik, kommunikativ tilshunoslik lingvokulturologiya, nazariy

grammatika, nazariy fonetika kabi tilshunoslikning fundamental yo‘nalishlarini hisobga olgan holda tuzilgan. Ushbu zamonaviy yo‘nalishlari nuqtai nazaridan, matn – ko‘p pog‘onali, murakkab xarakterga ega til birligi, muloqotning asosiy birligi va ijtimoiy ta’sir etish asbobi sifatida talqin etiladi. Matn lingvistikasida til va madaniyat munosabatlari muhim ahamiyat kasb etsa, nazariy grammatika esa tilning tuzilishi va universalialarini kognitiv, pragmatik jihatdan talqin qiladi. Bunda ijtimoiy-madaniy omil va milliy dunyo tasviri alohida o‘rin egallaydi, chunki madaniy kontekstni nazarda tutmagan holda matn mohiyatini mukammal tushunib bo‘lmaydi, ba’zi hollarda esa buning iloji ham bo‘lmaydi.

Ushbu majmua yangi pedagogik texnologiyalar va tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlari asosida tubdan yangilanishni maqsad qiladi hamda tinglovchilarning ta’lim berish sifatini ko‘tarish maqsadida turli effektiv va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tatbiq etishni ko‘zda tutadi.

Modulning maqsadi va vazifalari

“O‘rganilayotgan mamlakat tillarida madaniyatlararo muloqot” modulining maqsadi: zamonaviy madaniyatlararo muloqot va madaniyatlararo munosabat muammolarini lingvistik aspektida tadqiq etishning nazariy asoslari bilan tanishtirish, madaniyatlararo muloqot nazariyasi, uning asosiy turlari va kategoriyalarini tahlil etish, madaniyatlararo muloqot kontekstida dunyoning lisoniy manzarasini anglashga o‘rgatish.

“O‘rganilayotgan mamlakatlar tillarini o‘qitishda madaniyatlararo muloqot” modulining vazifalari:

-muloqot, til, madaniyat, ularning o‘zaro munosabati haqida axborot berish;

-madaniyatlararo muloqotning ko‘rinishlari, turlari, shakllari, modellari, tarkibiy qismlarini o‘rganish;

madaniyatlararo muloqotni tadqiq etish usullarini tahlil etishga o‘rgatish;

modul jarayonida egallangan bilimlarni madaniyatlararo muloqotning ma’lum bir vaziyatlarida qo‘llash ko‘nikmasi va malakasini shakllantirish;

Modul bo'yicha tinglovchilarning bilimi, ko'nikmasi, malakasi va kompetensiyalariga qo'yiladigan talablar

“O'rganilayotgan mamlakatlar tillarini o'qitishda madaniyatlararo muloqot” kursini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida:

Tinglovchi:

- “til”, **“muloqot”** va “madaniyat” tushunchalari;
- til, muloqot va madaniyatning o'zaro aloqasi;
- madaniyat va madaniyat turlari;
- millatlararo muloqot va uning turlari;
- dunyo manzarasi va dunyoning lisoniy manzarasi;
- verbal va noverbal muloqotni amalga oshirishning asosiy o'ziga xos xususiyatlari;
- kommunikativ axloq va kommunikativ axloqning milliy-madaniy spesifikasi haqida **bilimlarga ega bo'lishi;**

Tinglovchi:

- o'z kasbiy faoliyat sohalarida millatlararo muloqotning o'ziga xos jihatlarini anglashi va amalda qo'llash;
- sharq tillaridagi verbal va noverbal muloqot o'rnatishning o'ziga xos usullarini tanlash;
- sharq tillarida madaniyatlararo muloqotni amalga oshirishda tug'iladigan qiyinchilik va to'siqlarni tahlil qilish;
- sharq tillarida madaniyatlararo muloqotni amalga oshirishda tug'iladigan qiyinchilik va to'siqlarni aniqlash, ularni bartaraf etish taklif va tavsiyalar ishlab chiqish **ko'nikmalarini egallashi;**

Tinglovchi:

- til, madaniyat, muloqot, millatlararo muloqotning o'ziga xos xususiyatlarini bilish va amalda qo'llash;
- milliy madaniyat, milliy dunyo manzarasini belgilovchi omillarni bilish, milliy

muloqotda yuzaga keladigan to‘siqlarni hal qilish;

- milliy va o‘zga madaniyat unsurlarini solishtirish, ularning lingvistik asoslarini aniqlash;

- millatlararo muloqotning verbal va noverbal ko‘rinishlarini tahlil etish;

- millatlararo muloqot muammolari va yechimi bo‘yicha takliflar berish;

- millatlararo muloqotning o‘ziga xos jihatlari va uning shaxs, madaniyat rivojiga ta‘sirini baholash **malakalarini egallashi;**

Tinglovchi:

- turli madaniyatlararo muloqotni o‘rnatishning lingvistik asoslari o‘quv jarayonini tashkil etish;

- milliy madaniyat va o‘zga madaniyat vakillarining dunyo manzarasi, dunyoning lisoniy manzarasini solishtirish;

- milliy madaniyat va o‘zga madaniyat spesifikasi haqida xulosalar berish;

- millatlararo muloqotning lingvistik asoslari bo‘yicha berilgan nazariy bilimlarni amaliyotda to‘g‘ri qo‘llash yuzasidan qarorlar qabul qilish **kompetensiyalarni egallashi lozim.**

Modulni tashkil etish va o‘tkazish bo‘yicha tavsiyalar

“O‘rganilayotgan mamlakatlar tillarini o‘qitishda madaniyatlararo muloqot” kursi ma‘ruza va amaliy mashg‘ulotlar shaklida olib boriladi.

Kursni o‘qitish jarayonida ta‘limning zamonaviy metodlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo‘llanilishi nazarda tutilgan:

- ma‘ruza darslarida zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida prezentasion va elektron-didaktik texnologiyalardan;

- o‘tkaziladigan amaliy mashg‘ulotlarda texnik vositalardan, ekspress-so‘rovlar, test so‘rovlari, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash, kollokvium o‘tkazish, va boshqa interaktiv ta‘lim usullarini qo‘llash nazarda tutiladi.

Modulning o‘quv rejadagi boshqa modullar bilan bog‘liqligi va uzviyligi

Mazkur modul chet til o‘qitishdagi zamonaviy metodlar, til kompetensiyalarini baholash mexanizmlari, tilshunoslikda tadqiqotlar olib borishning tizimli kabi tilshunoslikning yo‘nalishlari bilan o‘zaro bog‘liq.

Mazkur modulni o‘qitish jarayonida ta’limning zamonaviy metodlari, pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalaniladi.

ma’ruza darslarida zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida prezentasion va elektron-didaktik texnologiyalardan;

- o‘tkaziladigan amaliy mashg‘ulotlarda texnik vositalardan, ekspress-so‘rovlar, test so‘rovlari, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash, kollokvium o‘tkazish, va boshqa interaktiv ta’lim usullarini qo‘llash nazarda tutiladi.

Modulning oliy ta’limdagi o‘rni

Modulni o‘zlashtirish orqali tinglovchilar insonning muloqot qilish muammolari, asliyat va tarjimada tillararo va madaniyatlararo o‘zaro ta’sir, muloqotga yordam beruvchi omillar va to‘siqlar, turli madaniyat vakillari muloqotidagi qiyinchiliklar, til va madaniyatning o‘zaro munosabati, inson ongida aks etgan dunyoning tilda ifodalanishi, tilning shaxs shakllanishiga ta’sirini tahlil etish, bu masalalar bo‘yicha, xususan, madaniyatlararo muloqot muammolari va ularning yechimini aniqlash va baholash, tavsiyalar berishga doir kasbiy kompetentlikka ega bo‘ladilar.,

Modul bo‘yicha soatlar taqsimoti

	Modul mavzulari	Auditoriya o‘quv yuklamasi		
		Jami	jumladan	
			Nazariy	Amaliy mashg‘ulo t
1.	“Madaniyatlararo muloqot” fanining yuzaga	4	2	2

	kelishi, shakllanishi va taraqqiyoti			
	““Madaniyatlararo muloqot” tushunchasi. Madaniyatlararo muloqotning muammolari.	4	2	2
2.	Madaniyatlararo muloqotning shakllari, modellari va vazifalari	6	2	4
3.	Madaniyatlararo muloqot va tarjima	2		2
	jami	16	6	10

O‘quv mashg‘ulotlarining mazmuni

1-Mavzu. “Madaniyatlararo muloqot” fanining yuzaga kelishi, shakllanishi va taraqqiyoti

“Madaniyatlararo muloqot” fanining yuzaga kelishi omillari va sabablari. “Madaniyatlararo muloqot” fanining AQSH va Yevropada shakllanishi bosqichlari. taraqqiyoti. Muloqot tushunchasi. Kommunikativ bilimlarning fanlararo xususiyati. Faoliyat nazariyasi muloqot nazariyasining metodologik asoslari sifatida. Insonlar va hayvonlarda muloqot. Muloqot nazariyasining ob’ekti, predmeti tadqiqot usullari. Muloqot nazariyasning predmeti va ob’ekti. Muloqotning qonunlari kategoriyalari. Tadqiqot usullari.

Qo‘llaniladigan ta’lim texnologiyalari: *dialogik yondashuv, muammoli ta’lim, munozara, o‘z-o‘zini nazorat.*

2-Mavzu. “Madaniyatlararo muloqot” tushunchasi. Madaniyatlararo muloqotning muammolari (

“Madaniyatlararo muloqot” tushunchasi. Madaniyat fenomeni. O‘zga madaniyat muammosi va etnotsentrizm. Madaniyat va qadriyatlar. Madaniyat va axloq. Kommunikativ akt tuzilmasi. E. Xollning yuqori va quyi kontekstualli madaniyat haqidagi qarashlari. G. Xofsted madaniy mezonlar nazariyasi. E.Xirshning madaniy savodxonlik nazariyasi. Madaniyatlararo muloqot aspektida konseptosfera

va lingomadaniy jamiyatning lisoniy manzarasi. Madaniyat va til. Sepir-Uorf gipotezasi. Konseptlar tipologiyasi. Milliy, gender, yosh konseptosferasi. Kommunikativ axloq. Nutqiy axloqning milliy struktur spesifikasi. Anglash muammosi. Qabul qilish jarayoni va uning asosiy determinantlari. Atributsiya va uning madaniyatlararo muloqotdagi roli. Madaniyatlararo munozaralar, ularning yuzaga kelish sabablari va usullari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

3-mavzu. Madaniyatlararo muloqotning shakllari, modellari va vazifalari

Muloqotning falsafiy modeli, R.O. Yakobsonning lisoniy modeli, kibernetik model. "Kod" tushunchasi. Madaniy tizimlar va madaniyatlararo vaziyatlarni tadqiq etish usullari. Madaniyatlararo muloqot darajalari va ko'rinishlari. Verbal muloqotning asosiy birliklari. urli tadqiqotchilar izohida madaniyatlararo muloqot tipologiyasi. (shaxslararo daraja muloqot, kichik guruhlarda madaniyatlararo muloqot, katta guruhlarda madaniyatlararo muloqot, madaniyatlararo muloqotning milliy darajasi. . Madaniyatlararo muloqot ko'rinlarishlarining turli-tumanligi (verbal muloqot, noverbal muloqot, paraverbal muloqot, virtual muloqot). Madaniyatlararo muloqotning asosiy birliklari. Verbal va noverbal muloqot: madaniyatlararo tafovutlar. Verbal muloqotning o'ziga xos xususiyatlari. Noverbal muloqotning o'ziga xos xususiyatlari. Madaniyatlar dialogi. Inkulturatsiya va sotsializatsiya. Madaniyatlararo muloqotda akkulturatsiya. O'zga madaniyatni o'zlashtirishda "madaniy karaxtlik". O'zga madaniyatni o'zlashtirishning M. Bennet taklif etgan modeli. Lisoniy shaxsiyat. Ikkilamchi lisoniy shaxsiyat. Lisoniy shaxsiyat fenomeni. Lisoniy shaxsiyatning darajalari. Ikkilamchi lisoniy shaxsiyat. Tarjimon «ikkilamchi lisoniy shaxsiyat».

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

4-mavzu. Madaniyatlararo muloqot va tarjima

Madaniyatlararo muloqotda tarjima masalalari. Tarjimada lakunalar. Tarjimaning lingvomadaniy aspektlari. Lingvomadaniy birliklar va ularning tarjimada berilishi. Tarjimaning kognitiv aspektlari. Voqelikning lisoniy tuzilmasini qurishda madaniy va kognitiv-semantik qonunitlari). Tarjima aspektida «moddiy ob'ekt», «makon», «vaqt», «harakat» kategoriyalarini kognitiv-semantik va lisoniy jihatdan tasavvur etish usullari. Muqobilsiz leksika tarjimasi. Realiyalar tarjimasi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondashuv, muammoli ta'lim, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

O'qitish shakllari

Mazkur modul bo'yicha quyidagi o'qitish shakllaridan foydalaniladi:

- ma'ruzalar, amaliy mashg'ulotlar (ma'lumotlarni anglab olish, aqliy qiziqishni rivojlantirish, nazariy bilimlarni mustahkamlash);
- davra suhbatlari (ko'rilayotgan savollarga yechimlari bo'yicha taklif berish qobiliyatini oshirish, eshitish, idrok qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish);
- bahs va munozaralar (asosli argumentlarni taqdim qilish, eshitish va muammolar yechimini topish qobiliyatini rivojlantirish).

II. MODULNI O'QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA'LIM METODLARI

BLIS-SO'ROV TEXNOLOGIYASI

Blis pedagogikada tezkor, bir zumlik ma'nosida ishlatiladi.

Bu texnologiyada talaba-o'quvchilarga o'rganilgan butun mavzu yoki uning ma'lum qismining asosiy tushunchalari va tayanch iboralari bo'yicha tuzilgan savollarga javob (og'zaki, yozma, biror jadval yoki diagramma ko'rinishida) berishlari taklif etiladi.

SINEKTIKA METODI

Bu metod amaliy, seminarlar va laboratoriya mashg'ulotlari uchun qulay

bo'lib, «aqliy hujum» metodiga yaqin. Bunda talaba darsda qo'yilgan muammoni hal qilish yuzasidan analogiyaga asoslangan holda o'z fikrlarini, qarashlarini olg'a suradi. Bunda analogiya bevosita, shaxsiy, ramziy va xayoliy bo'lishi mumkin.

«FSMU» METODI

Metodning maqsadi: Mazkur metod ishtirokchilardagi umumiy fikrlardan xususiy xulosalar chiqarish, taqqoslash, qiyoslash orqali axborotni o'zlashtirish, xulosalash, shuningdek, mustaqil ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur metoddan ma'ruza mashg'ulotlarida, o'tilgan mavzuni mustahkamlashda, o'tilgan mavzu yuzasidan savollarga javob olishdi, uyga vazifa berishda hamda amaliy mashg'ulot natijalarini tahlil etishda foydalanish tavsiya etiladi.

FSMU TEXNOLOGIYASINI O'TKAZISH BOSQICHLARI

1 – BOSQICH

- o'qituvchi tinglovchilar bilan birga bahs mavzusini yoki muhokama etilishi kerak bo'lgan muammoni yoki o'rganilgan bo'limni belgilab oladi;

- o'qituvchi o'quv mashg'ulotida avval har bir tinglovchi yakka tartibda ishlashi, keyin esa kichik guruhlarda ish olib borilishi va nihoyat dars oxirida jamoa bo'lib ishlanishi haqida tinglovchilarga ma'lumot beradi;

- mashg'ulot davomida har bir tinglovchi o'z fikrini erkin holda to'liq bayon etishi mumkin ekanligi eslatib o'tiladi.

2 – BOSQICH

- har bir tinglovchiga FSMU texnologiyasining 4 bosqichi yozilgan qog'ozlar tarqatiladi:

F – fikringizni bayon eting;

S – fikringizning bayoniga sabab ko'rsating;

M – ko'rsatgan sababingizni isbotlab misol (dalil) keltiring;

U – fikringizni umumlashtiring.

Har bir tinglovchi yakka tartibda tarqatilgan qog'ozni FSMU ning 4 – bosqichi

bo'yicha o'z fikrlarini yozma bayon etgan holda to'latadi.

3 – BOSQICH

- har bir tinglovchi o'z qog'ozlarini to'latib bo'lgach, trener ularni kichik guruhlariga bo'linishlarini iltimos qiladi yoki o'zi turli guruhlariga ajratish usullarining biridan foydalangan holda tinglovchilarni kichik guruhlariga bo'lib yuboradi;

- o'qituvchi har bir kichik guruhga FSMU texnologiyasining 4 bosqichi yozilgan katta formatdagi qog'ozlarni tarqatadi;

-o'qituvchi kichik guruhlariga har birlari yozgan qog'ozlardagi fikr va dalillarni katta formatda umumlashtirgan holda 4 bosqich bo'yicha yozishlarini taklif etadi.

4 – BOSQICH

- kichik guruhlarda avval har bir tinglovchi o'zi yozgan har bir bosqichdagi fikrlari bilan guruh a'zolarini tanishtirib o'tadi. Guruh a'zolarining barcha fikrlari o'rganilgach, kichik guruh a'zolari ularni umumlashtirishga kirishadi;

- guruh a'zolari FSMUning 4 bosqichini har biri bo'yicha umumlashtirib, uni himoya qilishga tayyorgarlik ko'radilar;

- fikrlarni umumlashtirish vaqtida har bir tinglovchi o'z fikrlarini himoya etishi, isbotlashi mumkin.

5 – BOSQICH

- kichik guruhlar umumlashtirilgan fikrlarini himoya qiladilar: guruh vakili har bir bosqichni alohida o'qiydi (iloji boricha izoh bermagan holda). Ba'zi bo'limlarni isbotlashi, ya'ni guruhning aynan nima uchun shu fikrga kelganini aytib o'tishi mumkin.

6 – BOSQICH

- o'qituvchi mashg'ulotga yakun yasaydi, bildirilgan fikrlarga o'z munosabatini bildiradi;

- quyidagi savollar bilan tinglovchilarga murojaat qiladi;

- ushbu trening yordamida nimalarni bilib oldingiz va nimalarga o'rgandingiz?

- ushbu texnologiyaning o'quv jarayoniga qo'llanilishi qanday samara berdi?

- ushbu texnologiyaning qo'llanilishi talaba-o'quvchilarda qanday xislatlarni tarbiyalaydi, nimalarni shakllantiradi, ularning qanday fazilatlarini rivojlantiradi?

- ushbu texnologiyani o'quv jarayonining qaysi bosqichida qo'llash ma'qul va nima uchun?

- ushbu texnologiyaning dars jarayonida qo'llanilishi o'quvchi talabalarga nima beradi va nimaga o'rgatadi?

- ushbu texnologiyani yana qanday tartibda yoki qanday shaklda o'tkazish mumkin?

- ushbu treningda o'qituvchining asosiy vazifasi nimadan iborat.

DUMALOQ STOL METODI

Bu metod amaliy mashg'ulot uchun qulay. Bunda o'qituvchi tomonidan bitta savol yozilgan varaq kichik guruhga taqdim etiladi. Talabalar o'zlarining ismi-shariflari va savolga javoblarini yozib, varaqni yonidagi talabaga uzatadi. SHu tariqa yozilgan javoblar yig'ishtirib olinib, talabalar ishtirokida noto'g'rilari o'chirib chiqiladi va natijalar baholanadi.

«KEYS-STADI» metodi

«Keys-stadi» – inglizcha so'z bo'lib, («case» – aniq vaziyat, hodisa, «stadi» – o'rganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni o'rganish, tahlil qilish asosida o'qitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921 yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini o'rganishda foydalanish tartibida qo'llanilgan. Keysda ochiq axborotlardan èki aniq voqea-hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: Kim (Who), Qachon (When), Qaerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/ Qanaqa (How), Nima- natija (What).

AKVARIUM METODI

Guruhdan uch talaba ajratib olinib ularga xona o'rtasidagi stol atrofiga o'tirishlari va qo'yilgan muammoni o'n minut atrofida birgalikda muhokama, qilishib fikr bildirishlari so'raladi. Bu uch talaba akvariumdagi baliqlarga qiyos. Atrofda o'tirgan kuzatuvchilar o'rtadagi talabalarning fikrlarini diqqat bilan tinglab, javoblarni to'g'ri va noto'g'riga ajratib yozib borishadi hamda muhokama paytida

o'zlarining qarashlarini bayon etishadi. Yetarli darajada fikr bildirgan olmagan o'rtadagi talabalar o'z o'rinlarini kuchli fikr bildirgan kuzatuvchi talabalarga bo'shatib berishadi. Har bir muammo yuzasidan bildirilgan fikrlar talabalar ishtirokida o'qituvchi tomonidan umumlashtiriladi.

GALEREYANI AYLANISH METODI

Kichik guruhlarining barcha a'zolariga bitta muammo taklif etiladi. Har bir kichik guruh o'zlariga berilgan muammoga belgilangan vaqt ichida fikrlarini yozib, javoblari yozilgan varaqlarini boshqa guruh bilan almashtiradi. Javoblarni olgan guruh ularni baholaydi va tugal bo'lmasa o'z variantlari bilan to'ldiradi. So'ngra guruhlar fikrlari umumlashtirilib, eng yuqori ballga arziydigan to'g'ri va mukammal javoblar tanlab olinadi.

SINEKTIKA METODI

Bu metod amaliy, seminarlar va laboratoriya mashg'ulotlari uchun qulay bo'lib, «aqliy hujum» metodiga yaqin. Bunda talaba darsda qo'yilgan muammoni hal qilish yuzasidan analogiyaga asoslangan holda o'z fikrlarini, qarashlarini olg'a suradi. Bunda analogiya bevosita, shaxsiy, ramziy va xayoliy bo'lishi mumkin.

«XULOSALASH» (REZYU ME, VEER) METODI

Metodning maqsadi: Bu metod murakkab, ko'p tarmoqli, mumkin qadar, muammoli xarakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo'yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi. Jumladan, muammo ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo'yicha o'rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda talabalarning mustaqil g'oyalari, fikrlarini e'zma va og'zaki shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi. «Xulosalash» metodidan ma'ruza mashg'ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va seminar mashg'ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlili qilish va taqqoslash

maqsadida foydalanish mumkin.

III. NAZARIY MATERIALLAR

1-Mavzu. “Madaniyatlararo muloqot” fanining yuzaga kelishi, shakllanishi va taraqqiyoti

Bugungi kunda rivojlanayotgan globallashuv jarayoni mamlakatlar va mintaqalar, xalqlar va etnik guruhlar o'rtasidagi siyosiy, g'oyaviy va madaniy chegaralarni “yuvib” tashlamoqda. Transport va kommunikatsiyaning zamonaviy vositalari, global axborot tizimi bo'lgan internet insonlarni bir-biriga yaqinlashtirdi, dunyoni shu qadar “toraytirdiki”, mamlakatlar, xalqlar va madaniyatlarning o'zaro ta'siri muqarrar bo'lib koldi. Bugungi kunda boshqa xalqlarning siyosiy, ijtimoiy va madaniy ta'siriga uchramagan birorta xalqni ham topish mushkul bo'lsa kerak. Bu ta'sir madaniyatlar yutuqlarini almashinuvi, davlat institutlari, ijtimoiy haraqlarning bevosita aloqalari, ilmiy hamkorlik, savdo-sotiq, turizm kabilar vositasida ro'yobga chiqadi. Biroq texnika sohasidagi taraqqiyot va xalqaro aloqalarning shiddat bilan rivojlanib borishi turli madaniyatlar va tarixan shakllangan madaniyat modellari vakillari o'rtasidagi kommunikatsiya malakalaridan ancha o'zib ketgan. SHu sababli, 1970 yillarning o'rtalaridan boshlab madaniyatlar o'rtasidagi dialog, o'zaro tushunish mavzusi dolzarblik kasb etdi, ayni mavzuda esa har xil xalqlar madaniyatlarining o'ziga xosligi, tafovutlarga egaligi muammosi markaziy o'rinni egalladi. Gap shundaki, madaniyatlarining unifikatsiyalashuviga olib boruvchi globallashuv jarayoni ayrim xalqlarda o'z madaniyati mavqesini tan oldirish, o'z madaniy qadriyatlarini saqlab qolish xohishini yuzaga keltiradi.

Ayni bois, ko'plab davlatlar va xalqlar bo'lib o'tayotgan madaniy o'zgarishlarni qat'iy qabul qilmaslik, inkor etish istagini oshkora namoyish etmoqda. Madaniy chegaralarni ochish, madaniyat almashinuvini kengaytirish jarayonlariga ular turli shakldagi ta'qiqlar, cheklovlar qo'yish, o'z milliy va madaniy xosligi bilan faxrlanish harakatlari bilan javob berishmoqda.

Globalashuv jarayoniga qarshilik ko'rsatish doirasi anchagina keng – boshqa madaniyatlar yutuqlarini passiv qabul qilmaslikdan boshlab, ularni keng tarqalishiga qarshi chiqishgacha boriladi. Natijada esa ko'plab etnicheskix ixtiloflar, ekstremistik harakatlar, millatchilik tuyg'usining kuchayishi, mintaqaviy fundamental harakatlarning faollashuvi yuzaga keladi. Ushbu ziddiyatli vaziyatda turli alqlar va madaniyatlarning muloqoti hamda bir-birini tushunishi muammosini yanada diqqat bilan tadqiq etish, jiddiy o'rganish ehtiyoji tug'iladi. Ushbu ehtiyoj yangi soha va o'quv fanining – madaniyatlararo muloqot (cross-cultural communication) fanining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Fan sifatida bu soha turli madaniyat vakillarida muloqot qilish ko'nikma va malakalarini rivojlanishtirishni maqsad qilgan. Madaniyatlararo muloqot AQSHda siyosatdonlar va ishbilarmonlarning amamliy manfaatlari sababli yuzaga kelgan. Ikkinchi jahon urushidan so'ng Amerikaning siyosati, iqtisodi va madaniyati tahsir doirasi kengaydi. Davlat ma'murlari, ishbilarmonlar, chet ellarda faoliyat ko'rsatadigan madaniyat xodimlariboshqa madaniyat vakillari bilan muloqotda ko'pincha o'zlarini notavon ekanliklarini his etishardi. Bu holat ko'p vaziyatlarda nizolar, o'zaro sovuqchilik tushishiga olib kelardi. Hattoki tilni mukammal bilish ham yuzaga kelgan muammolarni barataf etishga yordam berolmasdi. Natijada asta-sekinlik bilan boshqa xalqlarning nafaqat tilini, balki ularning madaniyati, urf-odatlarini, an'analari, xulqini o'rganish zarurligi haqidagi fikr shakllangan. Bu paytda AQSHda rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam dasturi ishlab chiqildi. Bu dastur doirasidagi alohida loyihalarda Tinchlik korpusi ekspertlari va faollari turli mamlakatlarga tashrif buyurishda, u yerda anglashilmoqchilik, nizolar tug'ilishiga sabab bo'lishdi, oqibatda bu missiyalarning ko'pincha barbod bo'lganligi kuzatildi. Dasturning boshqaruv xodimlari ham, oddiy xodimlari ham boshqa madaniyatlar vakillari bilan amaliy masalalarni hamkorlikda hal qilish uchun yetarlicha tayyorlanmaganliklarini ma'lum bo'lib qoldi. Tinchlik korpusi faollarining ko'p sonli muvaffaqiyatsizliklari tufayli u yoki bu malakat madaniyati haqidagi formal axborotga emas, balki madaniyatlararo muloqotning amaliy ko'nikmalarini ishlab chiqishga qo'naltirilgan maxsus tayyorgarlik masalasi ko'tarildi. Natijada AQSH hukumati 1946 yilda "CHet elda xizmat qilish haqida

AKt” qabul qildi va CHet elda xizmat qilish institutini (Foreign Service Institute) ochdi. Bu institutga lingvist Edvard Xoll boshqilik qildi. U institutda ishlashga turli soha vakillarini — antropologlar, sotsiologlar, psixologlar, tilshunoslarni jalb etdi. Ammo boshqa madaniyatlar vakillarining yurish-turishini tushun va tushuntirish xatti-harakatlari ko‘proq bilim va tajribaga emas, balki ichki hissiyot – intuisiyaga asoslangan edi, shuning uchun bu institut xodimlarning birinchi ishlanmalari yuqori samarali bo‘lib chiqmadi. Institut mutaxassislarining asosiy xulosasi shundan iborat bo‘ldiki, har bir madaniyat o‘ziga xos bo‘lgan yagona, takrorlanmas qadriyatlar, ustivor qarashlar, xulq modellarini shakllantiradi, shuning uchun ularning tavsiflash, sharhlash va baholash madaniy relyativizm nuqtai nazaridan amalga oshirilishi zarur. Ayni chog‘da, institut xodimlari ish jarayonida ko‘rishdiki, hukumat xizmatidagilar muloqot madaniyatining nazariy masalalarini o‘rganishga e’tibor qaratishmadi, balki boshqa mamlakatda o‘zini tutish bo‘yicha aniq maslahatlar, tavsiyalar va ko‘rsatmalar olish istagini bildirishdi. SHu bois madaniyatlararo muloqot bo‘yicha dasturlar va o‘quv qo‘llanmalar ko‘proq boshqa madaniyat vakillari bilan muloqot uchun amalish ko‘nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishga yo‘naltirilgan edi. Madaniyatlararo muloqotning fan sifatida yuzaga kelgan vaqti E. Xoll va V. Tragerning «Culture as Communication» («Madaniyat kommunikatsiya sifatida») nomli kitobi nashr bo‘lgan 1954 yil hisoblanadi. Bu kitobda mualliflar ilk bor “madaniyatlararo muloqot” atamasini qo‘llashgan. 1959 yilda madaniyatlararo muloqotning asosiy farazi va g‘oyalari E.Xollning «The Silent Language» («Soqov til») kitobida bayon etilgan, mazkur asarda muallif madaniyat va til o‘rtasidagi uzviy aloqani ko‘rsatib bergan. E.Xoll taklif etgan maaniyat va kommunikatsiya ta’rifi («kommunikatsiya — bu madaniyat, madaniyat —bu kommunikatsiya») AQSH ilmiy doiralarida qizg‘in muhokamalarga sabab bo‘ldi. Muhokama etilayotgan muammoning dolzarbligi kommunikatsiya, madaniyat va til bilan bog‘liq masalalarga bag‘ishlangan maxsus «The International and Intercultural Communication Annual» i «International Journal of Intercultural Relations» jurnallarining ochilishiga sabab bo‘ldi. O‘shanda “madaniyatlararo” tushunchasi bilan «krossmadaniy» , «multimadaniy» tushunchalari yuzaga keldi,

o'sha davrda bu tushunchalar qat'iy cheklanmagan, ammo "madaniyatlararo" atamasi boshqalariga nisbatan muvaffaqiyatliroq chiqdi. Xoll kitobida madaniyat va kommunikatsiyalarning o'rtasidagi aloqa haqidagi asosiy g'oyasini tahlil etar ekan, boshqa xalqlar bilan muloqot madaniyatiga o'rganish zarurligi haqidagi xulosaga keldi. («agar madaniyatni o'rganish mumkin bo'lsa, bu madaniyatni o'qitish mumkin ham degani»), ya'ni olim birinchi bo'lib madaniyatlararo muloqot muammosini nafaqat ilmiy tadqiqotlar predmeti, balki alohida mustaqil o'quv fani qilish taklifini ilgari surdi. E.Xollning fikricha, madaniyatlararo muloqot muammolarini o'rganishning bosh maqsadi – turli madaniyatlar vakillarining bir-biri bilan muvaffaqiyatli muloqoti uchun amaliy ehtiyojlarini o'rganishdan iborat. U birinchi bo'lib, muloqotni tahlil etiladigan faoliyat turi sifatida o'rgana boshladi, bu esa olimga keyinchalik o'zining "o'zaro ta'sirning madaniy modellari"(cultural patterns of interaction) kommunikativ nazariyasini rivojlantirishga imkon berdi.

E.Xollning keyingi nashrlari madaniyatlararo muloqot masalasiga ko'plab olimlar e'tiborini jalb etdi. Tez orada madaniyatlararo muloqotning bir necha yo'nalishlari paydo bo'ldi. Bu yo'nalishlardan biriga Klakxon va F. Strodbek boshchilik qildi, ular turli xalqlar madaniyatlarini o'rganishning o'ziga xos metodologiyasini taklif etishdi. Bu mualliflarning fikrlariga ko'ra, madaniyatlararo asosiy tafovutlarini individual madaniyatlararo quyidagi konseptlarga bo'lgan munosabati orqali belgilash mumkin: inson tabiati bahosi (the human nature orientation), insonning tabiatga munosabati (the man-nature orientation), vaqt konseptiga munosabati (the time orientation), faollik/ nafaollik bahosi (the activity orientation). Boshqa yo'nalishning asoschilari bo'lgan L. Samovar va R. Porterning ilmiy qiziqishlari verbal va noverbal muloqot masalalari tadqiqi bilan bog'liq bo'lgan

Olimlar «Intercultural communication: a reader» (1994) asarida noverbal xulqning sharhi muammosiga e'tibor qaratishgan, bunda bir xalq madaniyatida ijobiy ta'sir uyg'otgan noverbal ramzlar ikkinchi bir xalq madaniyatida aksincha negativ tuyg'ularni hosil qilishi mumkinligini ham hisobga olishgan. 1960—1970-yillardagi madaniyatlararo muloqot sohasining rivoji tadqiqotning yangi yo'nalishlari va

aspektlari paydo bo'lishiga olib keldi. Bu yo'nalishlardan biri begona madaniyatga moslashish va madaniy karaxtlik muammosi tadqiqi bilan shug'ullana boshladi. moslashish (adaptatsiya) jarayonini tadqiq etish uni bir necha bosqichlarga bo'linishini ko'rsatdi. Birinchi bosqich yangi madaniy muhiyatdan zavqlanish natijasida paydo bo'ladigan eyforiya bilan xarakterlanadi. Ikkinchi bosqichda o'z va begona madaniyatlardagi qadriyatlar o'rtasidagi farqni qabul qilmaslik hamda ularga shubha bilan qarash asosidagi frustratsiya yuz beradi. Adaptatsiya jarayonining oxirgi bosqichida yangi begona madaniy muhit tabiiy ravishda qabul qilinadi va inson yangi muhitning ijtimoiy va madaniy me'yorlariga muvofiq o'zini tuta boshlaydi.

Madaniyatlararo muloqotning o'quv fani sifatida shakllanishi 1960-yillarga to'g'ri keladi, shu yillarda mazkur fan AQSHning bir qator universitetlarida o'qitila boshlandi. Bu holat "madaniyatlararo muloqot" fanining mazmunini tubdan o'zgartirdi. 1970-yillarda to'la amaliy bo'lgan bu fan nazariy umumlashmalar bilan to'ldirildi, madaniyatlararo muloqotning nazariy va amaliy asoslarini birlashtiruvchi an'anaviy universitet faniga aylandi.

Yevropa hududida madaniyatlararo muloqotning shakllanishi AQSHdan kechroq va butunlay boshqa sabablar tufayli yuz berdi. Yevropa Ittifoqining shakllanishi insonlar, kapitallar va mahsulotlarning erkin joy almashinuvi uchun ko'plab davlatlar chegarasini ochdi. Yevropa mamlakatlari poytaxtlari va yirik shaharlari ko'chib kelgan boshqa madaniyat vakillarining shahar hayotiga faol ishtirok etishi natijasida shiddat bilan o'z qiyofasini o'zgartira boshladi. amaliyotning o'zi turli madaniyatlar vakillarining o'zaro muloqoti muammosini kun tartibiga qo'ydi. Ushbu holat soyasida olimlarning madaniyatlararo muloqot muammosiga qiziqishi paydo bo'ldi.

Germaniyadagi madaniyatlararo muloqotning zamonaviy tadqiqotlari deyarli 1980 yillarning oxirlaridan boshlanadi. Zero, Myunxen universiteti professori K. Rothning e'tiroficha, «shuni qayd etish kerakki, etnografiya (nafaqat Germaniyada) hozirgi paytga qadar madaniyatlararo muloqot masalalari va tashkilotlardagi madaniyatlar aloqalari bilan shug'ullanmagan»¹. shu paytdan boshlab Germaniyada

¹ Roth K. Interkulturelles Manegement - ein volkscundliches Problem. Zur interkulturellen

chet ellik ishchilarning akkulturatsiyasi.yu migratsiyasi, ular bilan nemis ishchilarining o‘zaro munosabati masalalari bilan bog‘liq tadqiqotlar amalga oshirila boshlandi. Tadqiqot maqsadlaridan kelib chiqqan holda turli tadqiqotlarda birinchi planga qabul qilish, o‘zini tutish va tillardagi farqlarni o‘rganish chiqdi. Ayrim tadqiqotchilarning qayd etishicha, madaniyatlararo muloqotning turli aspektlarini o‘rganishda germeneytika, kognitiv psixologiya, lingvistika, etnosemantika va etnometodologiyaning usullarini tatbiq etish mumkin².

AQSH namnuasi singari ba’zi G‘arbiy Yevropa universitetlari 1979-1980 yillar atrofida shu yo‘nalishda tadqiq olib borishdi hamda ta’lim yo‘nalishlariga ushbu fanni kiritishdi. SHu tarzda madaniyatlararo muloqotni o‘qitish yuzasidan Amerika tajribasi asosida folkloristika, etnologiya va tilshunoslik materiallariga asoslanib, o‘quv dasturlari ishlab chiqildi.

Rus ilmida va ta’lim tizimida madaniyatlararo muloqotni o‘qitishning tashabbuskorlari sifatida chet tili o‘qituvchilari maydonga chiqishdi. Bu kasb egalari birinchi bo‘lib, boshqa madaniyatlar vakillari bilan samarali muloqot qilish uchun faqat til bilishning o‘zigina yetarli emasligini anglab yetishgan. CHet elliklar bilan muloqotning turli ko‘rinishdagi amaliyotlari ko‘rsatdiki, hattoki tilni o‘ta mukammal darajada bilish ham ushbu til egalari bilan nizo va anglashilmovchilik oldini olishga yordam beradi. Bugungi kunda ayonki, boshqa madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlarini bilmay turib, madaniyatlararo muloqot bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarsiz o‘sha madaniyatlar vakillari bilan muvaffaqiyatli aloqa qilib bo‘lmaydi. Bir qator rus oliy ta’lim muassasalarida o‘quv rejaga yangi kiritilgan “Madaniyatlararo muloqot” o‘quv fani kiritildi, bu fanning maqsadi kundalik shaxslararo muloqot darajasidagi effektiv madaniyatlararo aloqalarga talabalarni tayyorlashdan iborat edi. Buning uchun chet tilini bilishga qo‘shimcha ravishda madaniyat spesifikasini, madaniyatlararo tushunmovchilik tabiatini bilish, o‘zini

Dimension von Wirtschaftsunternehmen// Der industrielle Mensch. Vortrage des 28.

Deutschen Volkskundekongress in Hagen/ Hg.: M. Dauskardt, H.Gerndt. Hagen, 1991.

² Reuter E., Schorder H, Tittula I. Zur Erforschung von Kulrurunterschieden in der internationalen Wirtschaftskommunikation // Interkulturelle Wirtschatskommunikation /Hg : B.D. Muller. Miinchen, 1991.

tutishning amaliy ko'nikma va malakalriga ega bo'lish zarur ediki, bularning barchasi birgalikda boshqa maadaniyatlar vakillarini bemalol tushunish imkonini berishi zarur edi.

Hozirgi kunda madaniyatlararo muloqot Rossiya universitetlarida va fanida alohida mustqil yo'nalish sifatida shakllanmoqda. Bu jarayonning tashabbuskori Moskva davlat universiteti chet tillari fakulteti hisoblanadi, so'nggi bir necha yillar davomida "Madaniyatlararo muloqot" bu universitetda o'qitib kelinmoqda, mazkur yo'nalishning turli aspektlari bo'yicha ma'ruza matnlari, dasturlar ishlab chiqilmoqda, ilmiy konferensiyalar o'tkazilmoqda, ilmiy maqolalar to'plami ham nashr etilmoqda. Bu tashabbus Rossiyaning yana bir qator oliy ta'lim muassasalarida qo'llab-quvvatlandi. Madaniyatlararo muloqotni o'qitishning birinchi tajribasi shuni ko'rsatdiki, mazkur kursni samarali o'zlashtirish usuli ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarning birikuvidan iborat. Bunday darslarda talabalar madaniyatlararo muloqotning real vaziyatlarida yuzaga keladigan hissiyoyotlarni tuyish, o'z xulqini, muloqot bo'yicha sherining o'zini tutishini tahlil etish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Avval qayd etilganidek, CHet elda xizmat instituti xodimlari turli sohalar bo'yicha mutaxassis bo'lishgan va o'z ishlarida avvalombor sohalarining yutuqlariga tayanishgan, natijada madaniyatlararo muloqot eklektik xarakterga ega bo'lgan. Biroq ilmiy bilimning turli sohaları yutuqlari asta-sekinlik bilan o'z predmeti va uslubiga ega mustavvil sohaga birlashgan. Bunda madaniyatlararo muloqot bo'yicha ilmiy tadqiqotlarda madaniyat va inson haqidagi fanlardan asosan folkloristika va etnologiya sohasidan eng ko'p nazariy va metodologik bilimlar hamda amaliy tajriba natijalaridan foydalanilgan. Buning natijasida madaniyatlararo muloqot sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning ikki yo'nalishi yuzaga keldi. Folkloristikaga asoslangan birinchi yo'nalish tavsifiy xarakterga ega. Uning vazifasi ma'ulm bir madaniyatdagi yetakchi omillarni va asosiy sabablarni tushuntirish maqsadida insonlar kundalik xulqini aniqlash, tavsiflash va sharhlashdan iborat. Madaniy-antropologik yo'nalish esa ijtimoiy guruhlar va jamoalarning madaniy faoliyati ko'rinishlari, ularning me'yorlari, qonun-qoidalari va qadriyatlarini tadqiq etishga qaratiladi. Jamiyatning ijtimoiy differentsiatsiyasi har bir guruhda o'zini tutishning o'z modeli va qoidalarini

yaratadi. Ularni bilish madaniyatlararo tushunmovchilik vaziyatlarini tezlik bilan va samarali hal qilishga yordam beradi. Boshqa fanlarning metodologik yondashuvi (psixologiya, pedagogika, sotsiologiya, muloqot nazariyasi va boshqalar) har doim predmeti nuqtai nazaridan cheklangan. Ular odatda madaniyatlararo muloqotning aniq aspektlarini ko'rib chiqishga qaratilgan bo'lib, ko'pincha o'z ishlarida etnologiyaning nazariy va metodologik qarashlariga asoslanadi. Ammo madaniyatlararo muloqotni o'rganishdagi turli metodologik yondashuvlarga qaramay, olimlarning ko'pchiligi madaniyatlararo muloqot nazariyasining asosiy maqsadlari qatorida quyidagilarni e'tirof etishadi:

- madaniyatlararo muloqotning predmeti, metodologiyasi va tushunchaviy apparatini belgilash;

- madaniyatlararo muloqotning boshqa fanlar sirasidagi o'rnini belgilash;

- madaniyatlararo muloqot ishtirokchilarida madaniy moyillik, aniq bir kommunikativ xulqlarni to'g'ri izohlash va unga nisbatan tolerant munosabatda bo'lish;

- boshqa madaniyatlar vakillari bilan muloqot qilishning amaliy ko'nikmalari va malakalariga o'rgatishning metodologiyasini ishlab chiqish.

G'arb olimlarining ishlari bilan tanishish (W. Gudykunst, 1983; J. Martin, 2000; M. Bennet, 1998; K. Roth, 1996; A. Moosmuller, 1996; i dr.) natijasida quyidagi xulosaga kelish mumkin: qo'llanilayotgan barcha usullar va yondashuvlar madaniyatlararo muloqotning barcha aspektlarini qamrab olmaydi va tavsiflab bermaydi. Madaniyatlararo muloqot yoki guruhlar darajasidagi yoki individual darajada amalga oshirilishi zarur. Guruhlar darajasida o'tkazilgan tadqiqotlarning ko'pchiligi antropologik va sotsiologik xarakterga ega. Ikki metodologik yondashuv bu tadqiqotlarga asos bo'lgan: V.X. Gudeinaf (W.H. Goodenough) ilgari surgan "madaniyatni kognitiv tizim sifatida tushunish" yondashuvi hamda bu qarashga zid bo'lgan "madaniyat– ramziy tizim" yondashuvni qo'llab-quvvatlagan K. Girts (S. Geertz) mulohazasini o'z ichiga oladi. kognitiv yondashuv tarafdorlari tilshunoslikka asoslanishadi hamda mavjud madaniy tizimlarning "madaniy namunalarini", "madaniy standartlari"ni belgilashga harakat qilishida hamda har bir madaniyat uchun o'z

grammatikasini ishlab chiqishga urinishadi. Bunda “madaniy standart” deganda «ma’lum bir madaniyatning ko’pchilik a’zolari tomonidan o’zi uchun va boshqalar uchun me’yorida, tabiiy va zaruriy deb e’tirof etilgan qabul qilish, mushohada yuritish, baholash va o’zini tutishning har qanday usuli « tushuniladi³. Ushbu madaniy standartlar asosida “o’z” va “begona”ning xulqi belgilanishi va boshqarilishi kerak. Ramziy yondashuv tarafdorlari, aksincha, madaniy obrazlar va kategoriyalarni hamda madaniyatni yagona yaxlit qoidalar majmuasi sifatida tan olishadi (G. Xofshtede, R. Brislin, V. Gudikunst). Biroq har ikkala yondashuv ham madaniyatlararo muloqot haida tizimli tasavvur uyg’otmaydi. Bu haqda to’liq tasavvur qilish uchun madaniyatlararo muloqotning birlamchi nazariy va metodologik asoslarini o’rganish maqsadga muvofiq.

2-Mavzu. “Madaniyatlararo muloqot” tushunchasi. Madaniyatlararo muloqotning muammolari

Tilshunoslikda XX asrning oxirlariga kelib “til madaniyat bilan bog’liq bo’lib qolmasdan, balki uning o’zi madaniyatdan o’sib chiqqan va uni ifodalaydigan vositadir” degan faraz qabul qilina boshlandi. Ayni paytda til madaniyatning yaratilish vositasi, rivojlanishi, saqlanishi (matnlar ko’rinishida) va uning tarkibiy qismidir. Chunki til vositasida madaniyatning moddiy va ma’naviy asarlari yaratiladi. Ana shu g’oya asosida ming yillar davomida shakllangan lingvokulturologiya fanning yangi, maxsus sohasi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga keldi. Lingvokulturologiya tilshunoslikdagi antroposentrik paradigmaning mahsuli bo’lib, u so’nggi o’n yilliklar davomida rivojlanib kelmoqda.

V.A.Maslova lingvokulturologiya rivojlanishini uch davrga ajratadi:

1) fanning shakllanishiga asos bo’lgan dastlabki tadqiqotlarning yaratilishi (V. Gumboldt, E.Benvenist, L.Vaysgerber, A. A. Potebnya va E. Sepir kabi tilshunoslarning asarlari);

2) lingvokulturologiyaning alohida tadqiqot sohasi sifatida shakllanishi;

³ Thomas A. Psychologie interkulturellen Lernens imd Handels// Kulturvergleichende Psychologie. Eine Einfuhrung. Gottingen, 1993.

3) lingvokulturologiyaning fundamental, mustaqil fan sifatida vujudga kelishi⁴.

XXI asrning boshlariga kelib lingvokulturologiya jahon tilshunosligidagi yetakchi yo‘nalishlardan biriga aylandi. Lingvokulturologiya tilda va diskursda o‘z aksini topgan va mustahkamlangan xalq madaniyatini o‘rganadi. U birinchi navbatda, muayyan madaniyatning mif, afsona, urf-odat, an‘ana, udum, taomil, ramzlarini va h.k.ni tadqiq etadi. Mazkur konseptlar madaniyatga taalluqli bo‘lib, ular tilda maishiy va taomil muomalasi shaklida mustahkamlanadi.

V. N. Teliyaga ko‘ra, lingvokulturologiya, avvalo, jonli kommunikativ jarayonlarni va ularda qo‘llaniladigan til ifodalarining sinxron harakatdagi xalq mentaliteti bilan aloqasini tadqiq qiladi.

Lingvokulturologiya tilni madaniyat fenomeni sifatida o‘rganuvchi fan bo‘lib, o‘zaro aloqadorlikda bo‘lgan til va madaniyat uning predmetini tashkil qiladi. Binobarin, V.N. Teliya bu haqda shunday yozadi: “Lingvokulturologiya insoniy, aniqrog‘i, insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandır. Bu esa shuni bildiradiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenomeni bo‘lgan inson to‘g‘risidagi antropologik paradigmaga xos bo‘lgan yutuqlar majmuasidir”⁵.

G.G.Slishkinga ko‘ra, “Lingvokulturologiya inson omiliga, aniqrog‘i, insondagi madaniyat omiliga yo‘naltirilgan. Lingvokulturologiyaning markazi madaniyat fenomenidan iborat bo‘lishi inson haqidagi fanning antropologik paradigmaga tegishli hodisa ekanligidan dalolat beradi”⁶.

N. Alefirenko lingvokulturologiyani quyidagicha tavsiflaydi:

- lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik bilan chambarchas bog‘langan bo‘lib, u sintezlovchi xususiyatga ega;

- lingvokulturologiyaning asosiy e‘tibori tilda izohlanadigan madaniy dalillarga qaratiladi;

- lingvokulturologiya tilshunoslik fanlariga kiradi, shuning uchun uning

⁴ Маслова В. А. Лингвокультуроология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С. 28.

⁵ Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. –М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. –С. 222.

⁶ Слышкин Г.Г. От текста к символу. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании дискурса. –М.: Издательский центр «Академия», 2000.

tadqiqot natijalaridan ona tili va chet tillari o'qitish jarayonida amaliy foydalanish mumkin;

- lingvokulturologiya tadqiqotlarining asosiy yo'nalishlari: a) lisoniy shaxs; b) til madaniy qadriyatlarning semiotik gavalantirish tizimi hisoblanadi⁷.

Lingvokulturologiyaning asosiy yo'nalishlari. Lingvokulturologiyada bugungi kunga qadar bir qancha yo'nalishlar shakllangan:

1. Muayyan ijtimoiy guruhlar, xalqning ko'zga ko'ringan davrdagi madaniy munosabatlari lingvokulturologiyasi, ya'ni aniq lingvokulturologik holatlarning tadqiq etilishi.

2. Xalqning muayyan davriga tegishli bo'lgan lingvomadaniy o'zgarishlarni o'rganadigan diaxronik lingvokulturologiya.

3. O'zaro aloqada bo'lgan turli xalqlarning lingvomadaniy ko'rinishlarini tadqiq qiladigan qiyosiy lingvokulturologiya.

4. CHog'ishtirma lingvokulturologiya. U endi rivojlanishga boshlagan bo'lib, ayrim tadqiqotlarda o'z aksini topgan. Masalan, M.K. Golovanivskaya "Rus tili sohibi nuqtayi nazaridan fransuz mentaliteti" nomli tadqiqotida fransuz mentaliteti xususiyatlarini rus tili va madaniyati sohibining nuqtayi nazaridan o'rgangan. Tahlil materiali sifatida rus va fransuz tillaridagi taqdir, xavf, omad, jon, vijdon, fikr, g'oya va h.k. mavhum otlar xizmat qilgan.

5. Geografik lug'atlar (qarang: Amerikana. Anglo-russkiy lingvostranovedcheskiy slovar / Pod red. N.V.CHernova. - Smolensk, 1996; Malseva D. G. Germaniya: strana i yazik: Lingvostranovedcheskiy slovar. - M., 1998; Muravleva N.V. Avstriya: Lingvostranovedcheskiy slovar. - M., 1997 va h.k.)ni tuzish bilan shug'ullanadigan lingvomadaniy leksikografiya.

Qayd qilinganlar orasida oxirgi yo'nalishning faol rivojlanganligini ko'rish mumkin. Masalan, D. G. Malsevaning lug'ati 25 mavzuiy bo'limni o'z ichiga oladi. Ularda Germaniyaning geografik realiyalari, iqlimi, o'simlik va hayvonot dunyosi, tarixi, urf-odatlar, an'analari, afsonalari, aforizmlari, turli bayram va marosimlari,

⁷ Алефиренко Н.Ф. Лингвокультуроология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, Наука, 2010. –С. 21.

diniy aqidalari, pul birligi, o'Ichov birligi, sanoati, savdosi, fan va texnikasi, san'ati, ta'limi, milliy taomlari, me'moriy obidalari, milliy xarakteri va h.k. ni ifodalaydigan til birliklari aks etgan. Bunday lug'atlar asosida til va madaniyatning o'zaro aloqasini atroflicha o'rganish mumkin.

Lingvokulturologik tadqiqotlarda, asosan, quyidagi masalalarni tadqiq etilganini ko'rish mumkin: 1) muayyan nutqiy janrning lingvokulturologik xususiyatlari. Bunda miflar, xalq og'zaki ijodiga xos janrlar tili o'rganilgan; 2) muayyan uslubda yozilgan asardagi lingvomadaniy konseptning ifodalanishi tadqiqi. Bunda asosan badiiy-nasriy asarlar tili tahlil etilgan; 3) qiyosiy yo'nalishdagi tadqiqotlar. Bunda ko'proq rus tilidagi birliklar ingliz, nemis, fransuz tillari bilan qiyoslangan; 4) lingvokulturologiyaning pedagogika fani bilan bog'liq jihatlari. Bunda ijtimoiy fanlarda o'quvchi va talabalarga lingvokulturologik birliklarni aniqlash va tahlil etish maqsad qilib olingan.

O'zbek tilshunosligida lingvokulturologik tadqiqotlar oxirgi o'n yilliklarda paydo bo'la boshladi. Jumladan, Z.I.Soliyevaning nomzodlik ishida o'zbek va ingliz tillaridagi sentensiya, ya'ni axloqiy-ta'limiy xarakterdagi matnlarning milliy-madaniy xususiyatlari yoritilgan⁸. R.S.Ibragimovaning nomzodlik dissertatsiyasida *ayol* konseptining o'zbek va fransuz tillarida ifodalanish yo'llari tadqiq etilgan⁹. D. Xudoyberganovanning "Matnning antroposentrik tadqiqi" nomli monografiyasining alohida bobi o'zbek tilidagi matnlarning lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan¹⁰. SHuningdek, professor N. Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab..." nomli maqolasida lingvokulturologiyaning mohiyati va bu sohadagi muammolar ko'rsatib berilgan¹¹.

Lingvokulturologiya maktablari. XX asrning oxiriga kelib Moskvada to'rtta lingvokulturologik maktab yuzaga keldi:

1. Yu.Yu. Stepanov maktabining maqsadi madaniyatning davomiyligini

⁸ Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально-культурная специфика предложения в английском и узбекском языках: Автореф. дисс...канд.филол.наук. –Ташкент, 2010. –С.25.

⁹ Ибрагимова Р.С. Француз ва ўзбек тилларида АЁЛ концептининг лингвокогнитив тадқиқи: Филол. фанлар номзоди... дис.автореф. –Тошкент, 2012.

¹⁰ Худойберганова Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013.

¹¹ Маҳмудов Н. "Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб..."// Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 3-16.

diaxron nuqtayi nazardan tasvirlashdir. Yo‘nalish turli davrlarda yaratilgan matnlar yordamida, ya’ni tilning faol egasi emas, balki tashqi kuzatuvchisi sifatida ish ko‘radi.

2. N.D. Arutyunova maktabi turli xalqlar va davrlarga oid matnlardagi umummadaniy terminlarni tadqiq etadi. Mazkur madaniy terminlar ham tilning faol egasi emas, balki tashqi kuzatuvchisi nuqtayi nazaridan o‘rganiladi.

3. V.N. Teliya maktabi Rossiyada va xorijda frazeologizmlarning lingvokulturologik tahlil qilish bilan tanilgan. V.N.Teliya va uning shogirdlari lisoniy mohiyatlarni jonli til egasining refleksi nuqtayi nazaridan tadqiq qilishadi. Ya’ni bu madaniyat semantikasini bevosita til va madaniyat subyekti orqali egallashga qaratilgan yo‘nalishdir.

4. V.V. Vorobyev, V. M. SHaklein maktabi. Ular Ye.M.Vereshchagin va V.G.Kostomarovlarning ta’limotlarini rivojlantirishdi.

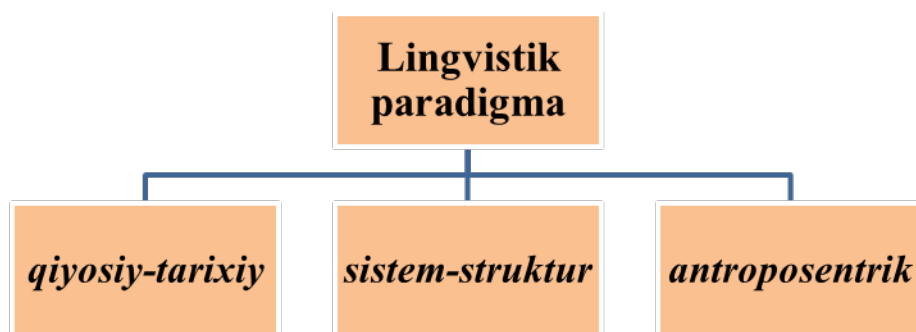
SHunday qilib, lingvokulturologiya jonli milliy tilda va til jarayonlarida namoyon bo‘ladigan moddiy va ma’naviy madaniyatni o‘rganadigan ijtimoiy fandır. U tilni madaniyatning yaratilish vositasi, rivojlanishi, saqlanishi va namoyon bo‘lishidek eng muhim vazifasini belgilab beradi.

Antroposentrik paradigim. Ilmiy paradigma (yunoncha “misol, namuna”) fan obyektini, uning muayyan davrda hokim bo‘lgan nazariy tushunchalarini o‘rganishga yo‘naltirilgan va shu asosda fanning turli bo‘limlarida o‘xshash bo‘lgan, o‘zaro bog‘langan muayyan tadqiqot metodikalarining majmuyidir. Ilmiy metodologiya va ilmiy metodlardan farqli o‘laroq, aniq tarixiy xususiyatga va ijtimoiy-madaniy tarqalish chegarasiga ega. Mazkur termin 1962-yilda amerikalik faylasuf va tarixchi T. Kunning mashhur “Ilmiy inqiloblar strukturasi” («Struktura nauchnix revolyusiy» rus tiliga 1977-yilda tarjima qilingan) asarida muomalaga kiritilgan.

T. Kunga ko‘ra **paradigma o‘z tadqiqot faoliyatiga va obyektiga ega bo‘lgan, mushtarak ilmiy va falsafiy g‘oyalar bilan birlashgan u yoki bu ilmiy yoki falsafiy hamjamiyatlar tomonidan qo‘llaniladigan o‘ziga xos metodlar va usullar yig‘indisidir.** Masalan, XIX va XX asrlarning paradigmalari qiyoslanilganda,

XIX asrni tarixiylik, XX asrni esa strukturalizm belgisi ostida kechganligini ko'rish mumkin. T. Kun paradigmalarning bunday o'zgarishini "ilmiy inqilob", deb ataydi. Binobarin, ilmiy paradigma falsafa, fan, san'at, adabiyot, ijtimoiy hayot va h.k.ning yetakchi tamoyillari va metodlarini birlashtirgan umummadaniy paradigmaning bir qismi hisoblanadi. Masalan, strukturalizmning ilmiy paradigmasi pozitivizmning madaniy paradigmasiga kiradi¹².

Ma'lumki, lingvistikada (umuman, ijtimoiy fanlarda) paradigmalari bir-birini o'zgartirmaydi, biroq biri boshqasini to'ldiradi, ayni paytda biri ikkinchisiga e'tibor bermagan holda birga yashaydi. An'anaviy tarzda ilmiy paradigma uch turga ajratiladi: qiyosiy-tarixiy, sistem-struktur va antroposentrik.

Tilshunoslikda ilk ilmiy paradigma qiyosiy-tarixiy paradigma sanaladi. CHunonchi, qiyosiy-tarixiy metod til tadqiqining dastlabki xususiy metodi bo'lgan.

Sistem-struktur paradigmasida asosiy e'tibor predmyetga, narsaga, otga qaratilgani uchun so'z diqqat markazida bo'lgan. Hozir ham tilni sistem-struktur paradigma doirasida tadqiq qilish davom etmoqda. Bu paradigma tarafdorlarining soni ham talaygina. Hali ham mazkur paradigma asosida darsliklar, akademik grammatikalar yozilmoqda. SHubhasiz, sistem-struktur paradigma doirasida amalga oshirilgan fundamental tadqiqotlar nafaqat hozirgi, balki kelajakda boshqa paradigmalari asosida izlanish olib boradigan tilshunoslar uchun ham qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

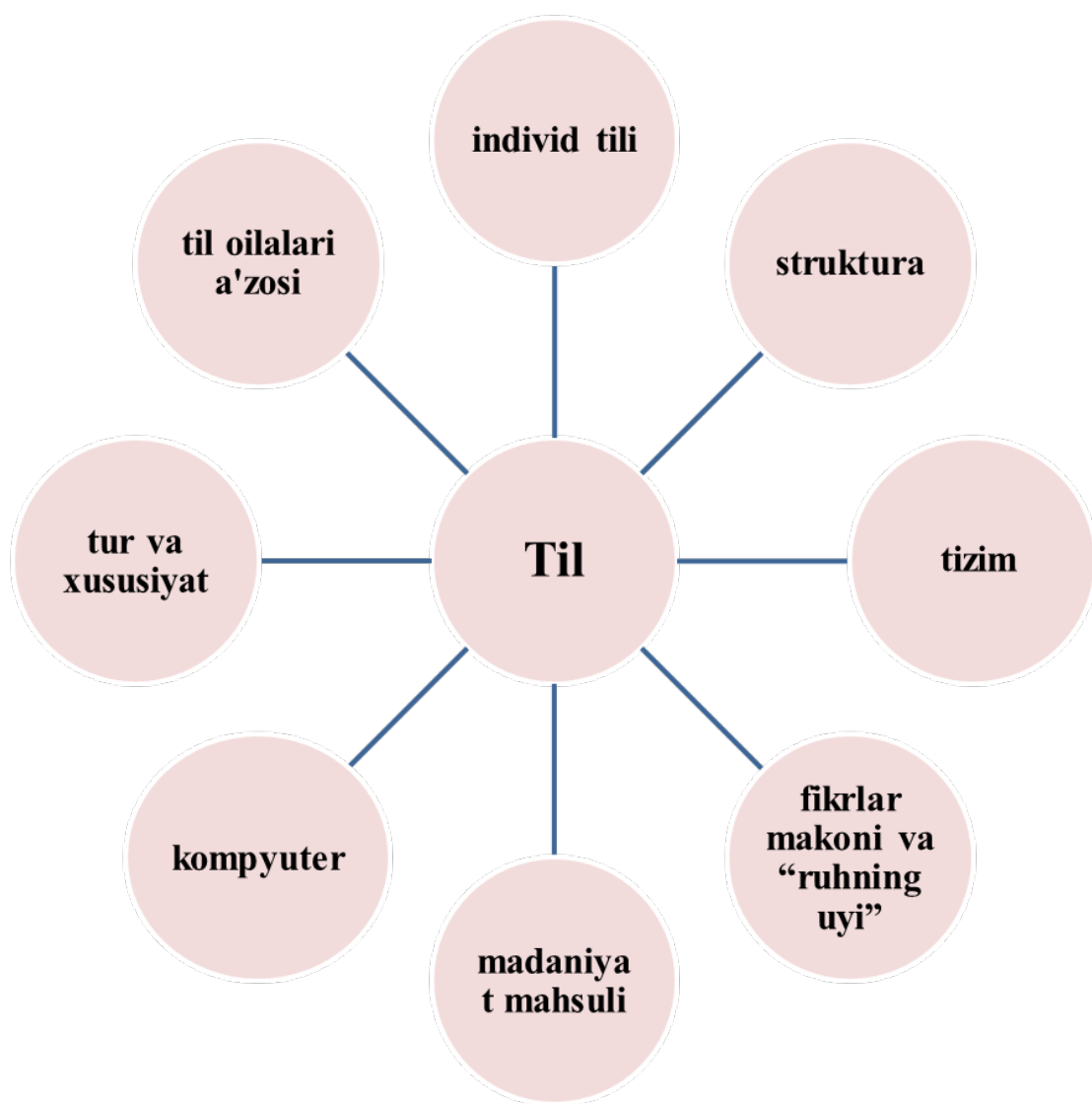
Antroposentrik paradigma bu tadqiqotchilar qiziqishlarining obyektidan

¹² Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М., 2001. –С. 6.

subyektga o'zgarishi, yo'naltirilishi, ya'ni insonning tilda, tilning esa insonda tahlil qilinishidir. I. A. Boduen de Kurtene ta'biri bilan aytganda, "til faqat til jamoasini tarkib toptirgan individual miyalarda, ko'ngillarda va individlarning psixikasida mavjud bo'ladi".

Tilning antroposentrik g'oyasi zamonaviy tilshunoslikning asosini tashkil qiladi. Bugungi kunda lingvistik tahlilning maqsadi, til tizimlarining turli tavsifini shunchaki aniqlash bilan hisoblasha olmaydi. Til kishilik jamiyatida vujudga kelgan ko'p qirrali hodisa: u sistema va antisistema, faoliyat hamda ushbu faoliyatning mahsuli, ruh va moddiyat va h.k. Yu. S. Stepanov tilning murakkab mohiyatini yoritish uchun uni bir necha obrazlar ko'rinishida taqdim etgan bo'lsa-da, ulardan hech biri tilning barcha qirralarini to'liq ochib berolmaydi: 1) til *individning tilidir*; 2) til - *til oilalari a'zosi*; 3) til – *struktura*; 4) til – *tizim*; 5) til – *tur va xususiyat*; 6) til – *kompyuter*; 7) til – *fikrlar makoni va "ruhning uyi"* (M. Xaydegger), ya'ni til *insonning murakkab kognitiv faoliyatidir*.

XX asrning oxiriga kelib bularga yana bir ta'rif qo'shildi: til – *madaniyat mahsuli*, uning muhim tarkibiy qismi, yashashining sharti, madaniy kodlarning shakllanish omilidir.

Antroposentrik paradigma nuqtayi nazaridan inson dunyoni o‘zini bilish, o‘zining nazariy va amaliy faoliyati orqali taniydi. Masalan, hech qanday mavhum nazariya nima uchun olov hissi haqida o‘ylaganda *sevgi olovi*, *yurak otashi*, *iliq do‘stlik* va h.k. haqida gapirilishini izohlay olmaydi. Barcha narsalarning o‘z o‘lchovida anglash insonga uning ongida narsalarning antroposentrik tartibini ijod qilish huquqini beradi. Uni maishiy emas, balki ilmiy darajada tadqiq qilish mumkin bo‘ladi. Insonning miyasida, ongida mavjud bo‘lgan bu tartib uning ma’naviyatini, qadriyatlarini va xatti-harakati motivlarini belgilaydi. Bularning barchasini inson nutqini, xususan, uning eng ko‘p qo‘llaydigan ifodalarini tadqiq qilish orqali tushunish mumkin.

Tilshunoslikda antroposentrik tilshunoslik (yoki antroposentrik paradigma;

neolingvistika) sohasining shakllanishi til egasi – so‘zlovchi shaxs omilining tadqiq etish bilan bog‘liqdir. “Tilshunoslikda antroposentrik burilishning yuzaga kelishi shu bilan izohlanadiki, tadqiqotchilarning diqqati “til qanday qurilgan” degan masaladan “til qay tarzda amal qiladi” degan masalaga ko‘chdi... Tilning qay tarzda amal qilishini tadqiq etish uchun esa tilni uning egasi bo‘lgan shaxs omili nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqish kerak bo‘ladi”¹³.

Zamonaviy tilshunoslikda til tizimini antroposentrik nuqtayi nazardan o‘rganish, asosan, lingvistik semantika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmalolingvistika hamda lingvokulturologiyaga oid tadqiqotlarda amalga oshiriladi.

Taniqli o‘zbek tilshunosi, prof. N. Mahmudovning tilshunoslikda antroposentrik paradigmaning shakllanishi haqida quyidagi fikrlarni bayon qiladi: “Tilning ana shunday obyektiv xususiyatiga muvofiq ravishda antroposentrik paradigmada inson asosiy o‘ringa chiqariladi, til esa inson shaxsini tarkib toptiruvchi bosh unsur hisoblanadi. Mutaxassislar taniqli rus adibi S.Dovlatovning “inson shaxsiyatining 90 foizini til tashkil qiladi” degan hikmatomuz gapini tilga oladilar. V.A. Maslova ta’kidlaganiday, inson aqlini, insonning o‘ziday, tildan va nutq yaratish hamda nutqni idrok qilish qobiliyatidan tashqarida tasavvur etib bo‘lmaydi”¹⁴.

Ayrim tilshunoslarning fikricha, antroposentrik paradigma o‘tgan asrda strukturalizm muvaffaqiyatlari natijasi sifatida yuzaga kelgan “o‘zida va o‘zi uchun” tamoyilini butunlay chetga surib qo‘ydi¹⁵. Bunda asosiy e’tibor nutqiy faoliyat bajaruvchisi, ya’ni nutq tuzuvchi va uni idrok etuvchi til egasiga qaratildi.

Ilmiy paradigmaga “til egasi” kategoriyasining kiritilishi tilshunoslikda, shaxs, lisoniy ong, tafakkur, faoliyat, mentallik, madaniyat kabi tushunchalarning yanada faollashuvini taqozo etadi¹⁶.

Lingvokulturologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi. Til, madaniyat,

¹³ Дорофеев Ю. Антропоцентризм в лингвистике и предмет когнитивной грамматики // <http://www.NbuV.Cov.ua/portal/Sog-Gum/ls 2008-17/dorofeev/pdf>.

¹⁴ Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари ни излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 6-7.

¹⁵ Қаранг: Воркачев С.Г. Лингвокультуроология, языковая личность, концепт: Становление антропологической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – №1. – С. 64.

¹⁶ Седов К.Ф. Дискурс и личность. –С.5.

etnosning o‘zaro munosabati va aloqasi masalasini o‘rganish fanlararo muammo hisoblanadi. Mazkur muammoning yechimini falsafa va sotsiologiyadan tortib, etnolingvistika va lingvokulturologiyagacha bo‘lgan bir necha fanlarning birgalikdagi sa’y-harakatlari bilangina hal qilish mumkin. Masalan, lisoniy tafakkurning etnik masalalari bilan lingvistik falsafa, etnik, ijtimoiy yoki guruhlar muloqotining o‘ziga xos lisoniy jihatlari bilan psixolingvistika va h.k. shug‘ullanadi.

Lingvokulturologiya tilshunoslikning mustaqil yo‘nalishi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga keldi. Tadqiqotchilarning qayd qilishicha, “lingvokulturologiya” (lot. *lingua* “til”; *cultus* “hurmat qilish, ta’zim qilish”; yunon. “ilm, fan”) termini V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi (Yu.S.Stepanov, A.D.Arutyunova, V.V.Vorobyev, V.S.Haklein, V.A.Maslova) tomonidan olib borilgan izlanishlar bilan bog‘liq ravishda paydo bo‘lgan¹⁷.

Madaniyatshunoslik (kulturologiya) insonni ijtimoiy va madaniy hayotidagi uning tabiat, jamiyat, tarix, san’at va boshqa sohalarga ko‘ra o‘zini o‘zi anglashini tadqiq etsa, *tilshunoslik* tilda olam lisoniy manzarasining mental modellar ko‘rinishida aks etadigan va qayd qilinadigan inson dunyoqarashini o‘rganadi. Lingvokulturologiyaning predmeti o‘zaro chambarchas aloqada, muloqotda bo‘lgan til va madaniyat sanaladi.

Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqining yangi sohasidir. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o‘zaro aloqasini, o‘zaro ta’sirini, tilda o‘z aksini topgan xalq madaniyatining ko‘rinishlarini tadqiq etadi.

Lingvokulturologiya *etnolingvistika* va *sotsiolingvistika* bilan chambarchas aloqadadir. Hatto V.N.Teliyaga ko‘ra, lingvokulturologiya etnolingvistikaning tarkibiy qismidir. Biroq lingvokulturologiya ham, etnolingvistika ham o‘z mohiyatiga ko‘ra alohida fanlardir.

Etnolingvistika yo‘nalishining ildizlari Yevropada V.Gumboltdan boshlanib, Amerikada F.Boas, E.Sepir va B.Uorf; Rossiyada D.K.Zelenin, Ye.F.Karskiy,

¹⁷ Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. –М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996.

A.A.SHaxmatov, A.A.Potebnya, A.N.Afanasyev, A.I.Sobolevskiy va boshqarlarning izlanishlariga borib taqaladi. V.A.Zveginsev etnolingvistikani tilning jamiyat ijtimoiy strukturasi yoki xalqning madaniyati, an'analari, urf-odatlar bilan aloqasini o'rganadigan yo'nalish sifatida tavsiflagan edi. Zamonaviy etnolingvistikaning markazida tilning leksik tizimidagi faqat muayyan moddiy va madaniy-tarixiy majmualar: madaniyat shakllari, urf-odatlar, udumlar bilan o'zaro munosabatdagi elementlari bo'ladi. Mazkur yo'nalishni ikki alohida tarmoqqa ajratish mumkin: 1) *etnik hududlarni tilga ko'ra rekonstruksiya qilish* (R.A.Ageyeva, S.B.Bernshteyn, V.V.Ivanov, T. V. Gamkrelidze va h.k.ning tadqiqotlari); 2) *xalqning moddiy va ma'naviy madaniyatini til ma'lumotlariga ko'ra rekonstruksiya qilish* (V.V. Ivanov, V.N.Toporov, T.V.Sivyan, T.M.Sudnik, N.I.Tolstoy va uning maktabi).

Kishilik madaniyati ayni ehtiyojni har xil yo'llar vositasida qondirishga yo'nalgan turli etnik madaniyatlar yig'indisidan iboratdir. Etnik o'ziga xosliklar, jumladan, turli vaziyatlarda kishilar qanday ishlashadi, qanday dam olishadi, qanday ovqatlanishadi, qanday gaplashishadi va h.k. har joyda namoyon bo'ladi.

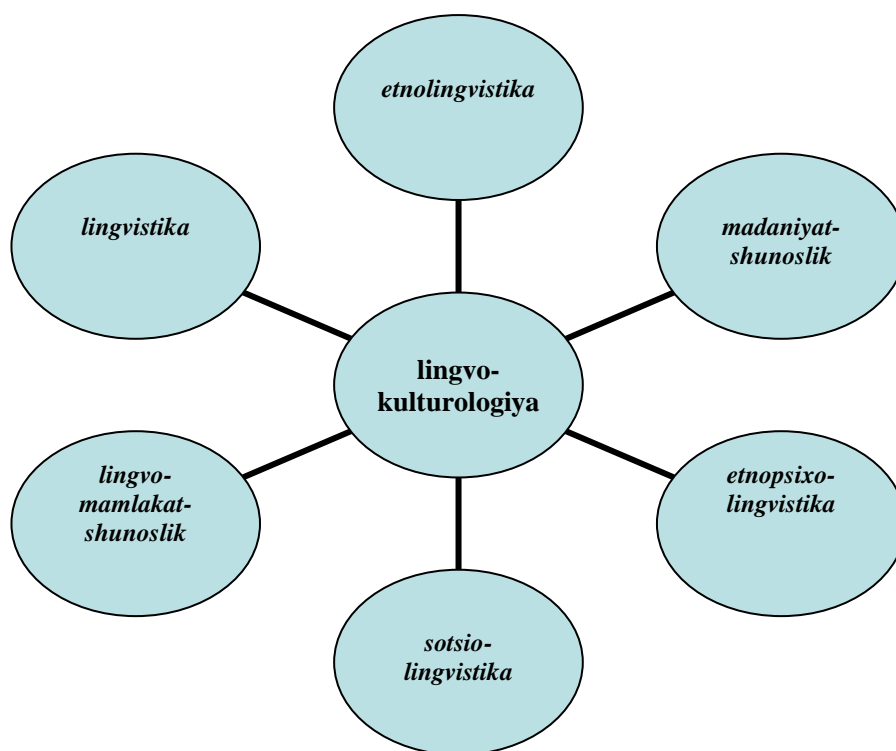
N.I.Tolstoyga ko'ra, etnolingvistikaning maqsadi dunyo xalqlarining folklor manzarasi, stereotiplarini ochib berishdir.

Sotsiolingvistika tilshunoslikning tilni va uning mavjud bo'lgan ijtimoiy sharoitlar bilan bog'liqligini o'rganadigan sohasidir. Ijtimoiy sharoitlar deganda, amaldagi til rivojlanayotgan tashqi shart-sharoitlar majmuyi: mazkur tildan foydalanayotgan kishilar jamiyati, bu jamiyatning ijtimoiy strukturasi, til egalarining yoshi, ijtimoiy mavqeyi, madaniyat va bilim darajasi, yashash joyi orasidagi farqlari, shuningdek, ularning muloqot vaziyatiga bog'liq nutqiy muomalasidagi farqlar tushuniladi. Demak, *sotsiolingvistika* tilning jamiyat hayotidagi roli, uning ijtimoiy tabiati, ijtimoiy funksiyalari, ijtimoiy omillarning tilga bo'lgan ta'sir mexanizmi bilan bog'liq masalalarni o'rganadigan tilshunoslik sohasidir.

Lingvokulturologiyani *lingvomamlakatshunoslik*dan ham ajratish lozim. *Lingvomamlakatshunoslik* va *lingvokulturologiya* o'rganish obyektlariga ko'ra bir-biridan farq qiladi. *Lingvomamlakatshunoslik* tilda o'z aksini topgan milliy

realiyalarni o‘rganadi. Ye.M.Vereshchagin va V.G.Kostomarovlarga ko‘ra, milliy realiyalar muqobilsiz til birliklari bo‘lib, ular mazkur madaniyatga xos bo‘lgan hodisalarni ifodalaydi.

Lingvokulturologiya *etnopsixolingvistika* bilan ham chambarchas aloqada bo‘ladi. *Etnopsixolingvistika* nutqiy faoliyatda muayyan an‘analar bilan bog‘liq muomala elementlarining qanday paydo bo‘lishini, turli til egalarining verbal va noverbal muloqotidagi farqlarni o‘rganadi; nutqiy etiket va “dunyoning rangli manzarasi”ni, turli xalqlardagi ikki tillilik va ko‘p tillilik hodisalarini tadqiq etadi. *Etnopsixolingvistikaning* asosiy tadqiqot metodi *assotsiativ eksperiment* bo‘lsa, lingvokulturologiya o‘rniga ko‘ra tilshunoslik va madaniyatshunoslikning turli metodlaridan foydalanadi.

Tadqiqotning obyekti deganda borliqning ayrim sohasidagi o‘zaro aloqadagi jarayonlar, hodisalar majmuyi, tadqiqotning predmeti deganda esa o‘ziga xos xususiyatga, jarayonga va mezonlarga ega bo‘lgan obyektning ayrim qismi tushuniladi. Masalan, barcha ijtimoiy fanlar uchun umumiy obyekt inson, ularning

predmeti insonning muayyan tomoni va faoliyati hisoblanadi.

Lingvokulturologiyaning **obyekti** – madaniyat va tilning o‘zaro aloqasi, o‘zaro ta‘sirini bir butunlikda tadqiq qilishdir. Lingvokulturologiya tilni madaniyatning fenomeni, madaniyatni tashuvchisi sifatida o‘rganadi. Madaniyatni tildan foydalanuvchi inson yaratadi. Lingvokulturologiyaning obyekti lingvistiki va kulturologiya, etnografiya va psixolingvistika singari qator fundamental fanlarning kesishmasida joylashadi¹⁸.

Lingvokulturologiyaning obyekti haqida ba‘zi munozarali fikrlar ham yo‘q emas. Jumladan, V.N.Teliyaning fikricha, lingvokulturologiya til va madaniyatning faqat sinxron aloqasini o‘rganadi. V.A.Maslovaga ko‘ra, bu soha tilni ham sinxron, ham diaxron jihatdan o‘rganadi. Bundan tashqari, V.N.Teliya lingvokulturologiya obyekti umuminsoniy xarakterga ega bo‘lishini ta‘kidlagan bo‘lsa, V.A.Maslova muayyan xalq yoki qardosh xalqlar tilining lingvokulturologik xususiyatlari alohida o‘rganilishi lozimligini uqtiradi¹⁹.

Lingvokulturologiyaning predmeti

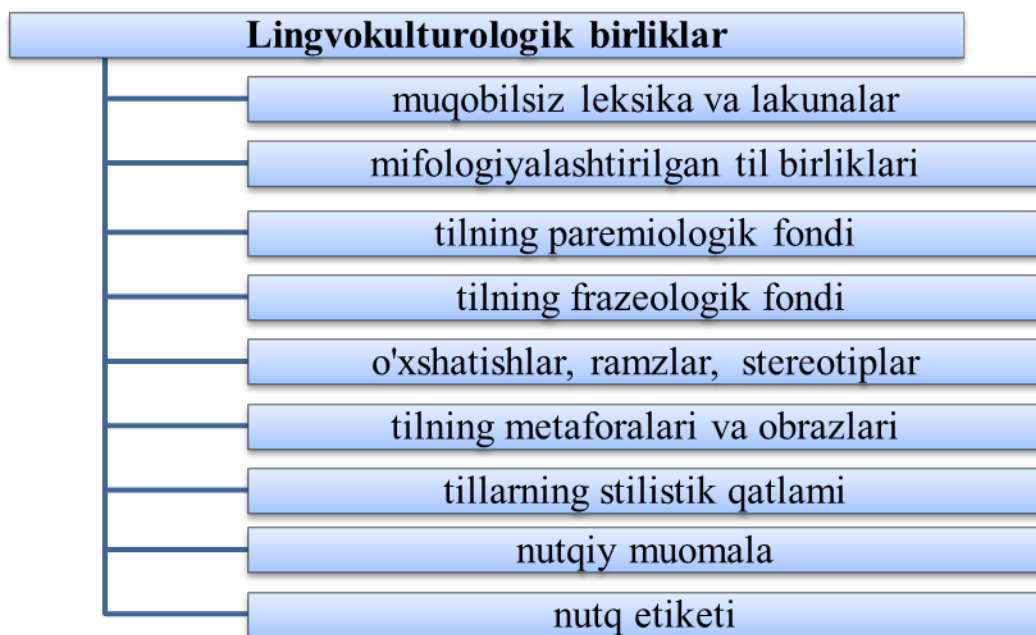
Lingvokulturologiyaning **predmeti** – madaniyatda ramziy, obrazli, metaforik ma‘no kasb etgan va natijalari inson ongida umumlashtirilib mif, afsona, folklor va diniy diskurslarda, poetik va prozaik badiiy matnlarda, frazeologizmlarda, metaforalarda va ramzlarda aks etadigan til birliklari sanaladi. Bunda muayyan lingvokulturologik birlik bir paytning o‘zida bir qancha semiotik tizimlarga tegishli bo‘lishi mumkin: ma‘lum bir odat frazeologizmga, maqolga, matalga aylanishi mumkin.

Tadqiqot obyektining vaziyatidan kelib chiqqan holda, uning alohida lingvokulturologik birliklardan tashkil topgan bir qancha predmetlarini ko‘rsatish mumkin. Ular quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin²⁰:

¹⁸ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.35-36.

¹⁹ Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Концептуальные исследования. Введение: учебное пособие. –М.: Флинта, 2011.

²⁰ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.37.

1. *Muqobilsiz leksika va lakunalar*. Har qanday til yoki dialektda boshqa tilga bir soʻz bilan tarjima qilib boʻlmaydigan soʻzlar mavjud boʻladi. Bunday soʻzlarga muqobilsiz leksika deyiladi. Muqobilsiz leksika muayyan xalq madaniyatiga xos hodisalarni aks ettiradi. U koʻpincha mahalliy xalqqa xos pul, masofa-uzunlik birliklari, roʻzgʻor ashyolari, kiyim-kechak, yegulik-ichkilik va h.k. tushunchalarni anglatadigan soʻzlardan tarkib topadi. Muqobilsiz leksika boshqa tilga oʻzlashtirilganda ularga ekzotik leksika (ekzotizmlar) deyiladi. Ekzotizmlar va etnografizmlar oʻzga madaniyatning ramzi sanaladi. Jumladan, *spiker, kriket, shilling* – Angliya; *yaylov, qishloq, ariq, dehqon, choʻl* – Oʻrta Osiyo; *sakura, geysha, ikebana, sake* – yapon madaniyatining belgilarini assotsiatsiyalaydi. Oʻzbek madaniyatining belgilarini *palov, patir, sumalak, koʻrpacha, belbogʻ* (*belida belbogʻ i bor*), *doʻppi* (*doʻppisi osmonda, doʻppi tor*) va h.k. soʻzlarda koʻrish mumkin.

Muqobilsiz leksikani boshqa tilga tarjima qilib berish oʻzini oqlamaydi. SHuning uchun uni transliteratsiya yoʻli bilan talqin etish maqsadga muvofiqdir. “Amerika Qoʻshma SHatlari “dollar”ining, ingliz “funt sterling”ining, nemis “marka”siyu hind “rupiya”sining, afgʻon “afgʻoniy”sining transliteratsiya qilinmasdan, oʻzbek “soʻm”i bilan almashtirib qoʻyilishi, AQSH “brendi”si, ingliz “viski”si, nemis “shnapse”sining rus “vodka”si orqali talqin etilishi ingliz boshiga “shlyapa” oʻrniga oʻzbek “doʻppi”sini, egniga “palto” yoki “plashch” oʻrniga “toʻn”

yoki “yaktak” kiygizib qo‘yish bilan baravar”²¹.

Bir tildagi so‘z boshqa tilda muqobilini topa olmagan o‘rinlarda har doim lakuna hodisasi voqelanadi. Lakunalar (lot. *lacuna* – bo‘shliq, chuqurlik, cho‘nqir joy) – matnda bo‘sh qolgan, tushib qolgan joy, “tilning semantik xaritasidagi oq dog‘lar”dir²². Muqobilsiz leksika singari lakunalar ham tillarning qiyosida seziladi. Masalan, ingliz tilida “yurist, advokat” ma’nosini anglatgan *lawyer* so‘zidan boshqa advokatlik kasbining turli-tumanligini ifodalaydigan *attorney* “vakil”, *barrister* “oliy sudlarda ishtirok etish huquqiga ega bo‘lgan advokat”, *solicitor* “mijozlarga va tashkilotlarga maslahat beruvchi; quyi sudlarda ishtirok etish huquqiga ega”, *counsel* “yuriskonsult”, *counsellor* “maslahatchi”, *advocate* “oliy darajadagi advokat” (Vyelikobritaniya, 1978). O‘zbek va rus tillarida qayd qilingan ifodalarga faqat bir *advokat* so‘ziga muqobil bo‘ladi.

2. *Mifologiyalashtirilgan til birliklari*. Bular arxetiplar va mifologemalar, udumlar va rivoyatlar, taomillar va urf-odatlar sanaladi. Har bir aniq frazeologizm da butun boshli bir mif emas, balki mifologema aks etadi. *Mifologema* – bu mifning “bosh qahramoni”, uning muhim personaji yoki vaziyati bo‘lishi va u mifdan mifga o‘tishi mumkin. Mifning asosida odatda arxetip yotadi. *Arxetip* – individlar ongida paydo bo‘ladigan va madaniyatda tarqaladigan turg‘un obraz. Arxetip tushunchasi K.G.Yung tomonidan 1919 yilda e‘lon qilingan «Instinkt i bessoznatelnoe» maqolasida muomalaga kiritilgan. K. G. Yungga ko‘ra, barcha odamlarda tush, miflar, ertak va afsonalarda paydo bo‘ladigan ayrim umumiy ramzlar – arxetiplarni g‘ayriixtiyoriy shakllantiradigan tug‘ma qobiliyat bo‘ladi. Arxetiplarda shaxsiy tajriba oqibatida emas, balki ajdodlardan meros qilib olingan «kollektiv g‘ayriixtiyoriylik» ifodalanadi. K. Yung genetik nazariya doirasida arxetipning mifologiya bilan chambarchas bog‘liqligini belgilaydi. Binobarin, mifologiya arxetiplarning omboridir²³.

O‘zbek kundalik turmushida non muhim ozuqa hisoblanadi. Xalqimiz nonni

²¹ Мусаев К. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. – Б. 93.

²² Степанов Ю.С. Французская стилистика. –М., 1965. –С. 120.

²³ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.37.

azaldan hurmat qiladi, hamma narsadan afzal, aziz va muqaddas biladi. Otabobolardan qolib kelayotgan udum, an'anaga binoan, hatto nonni teskari tishlamaydilar, nonning ustiga boshqa narsalarni qo'ymaydilar, nonni ustidan hatlab o'tmaydilar, agar non qo'ldan yerga tushib ketsa, darhol uni olib, uch marta o'pib, peshanalariga suradilar, non ushoqni dasturxon ustida ko'rsalar barmoqni ho'llab, ushoq ustiga bosib, yeb qo'yadilar. Nonga hurmat-ehtirom bilan munosabatda bo'lish bolalarga yoshlikdan o'rgatiladi, ularga nonning ushog'ini yerdan yig'ib olish, uni e'zozlash va oyoq osti qilmaslik zarurligi uqtiriladi. Biron o'zbek yo'lga chiqsa, albatta, o'zi bilan birga non oladi. SHunga ko'ra, tarkibida *non* komponenti ishtirok etgan *non yemoq*, *noni butun*, *noni yarimta bo'ldi*, *non ursin* singari frazeologizmlarning asosida *non* arxetipi hayot, tirikchilik, rizq-ro'z, to'kin-sochinlik ramzi sifatida keladi. *Non* arxetipi, binobarin, nonni peshana teri bilan topilishi, uni halolab yeyilishi Muqaddas kitoblardan boshlab ("Sen yerdan olingansan va yerga qaytguningga qadar peshana teri bilan non yeb yurasan". Ibtido 3. 620b.), o'zbek xalq dostonlarida, ertaklarida, rivoyatlarida va h.k.da uqtirilgan.

3. *Tilning paremiologik (maqol va matallar) fondi.* Tilning paremiologik fondini xalq durdonalaridan tuzilgan va uning madaniyatidan mustahkam o'rin olgan javohir sandig'i deyish mumkin. Ma'lumki, maqol va matallar folklorshunoslikda janr matnlari sifatida keng o'rganilgan. Ularni tilshunoslikda, xususan, lingvokulturologiyada o'rganish endi boshlanmoqda. Pragmatik nuqtayi nazardan maqollar turli maqsadlarda, jumladan, ayni maqol kesatish, yupatish, o'git berish, maslahat berish, saboq berish, ogohlantirish, tahdid qilish va h.k. qo'llanishi mumkin. Biroq har qanday maqol va matal ham lingvokulturologik tadqiqotlarning predmeti bo'lavermaydi. Bu o'rinda faqat muayyan xalq yoki etnosning tarixi, madaniyati, turmushi, ma'naviyati va h.k. bilan chambarchas bog'liq bo'lgan maqol va matallar o'rganilishi lozim bo'ladi. Masalan, Andijonda mehmon kelgan xonadonga hurmat yuzasidan qo'shnilar dasturxon chiqazishadi. SHuningdek, o'zbek xonadonlarida qo'shnilar o'rtadagi devorning biror yeridan teshik ochib qo'yishadi. Bu teshik orqali bir-birlaridan hol-ahvol so'rashadi, tansiq ovqat qilganlarida biron idishda shu ovqatdan uzatishadi. *Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan* maqoli ana shu

odatning ta'siri tufayli yuzaga kelgan. Ba'zan muayyan bir tilning realiyalari ana shu tilning maqollarida ham o'z aksini topib majoziy ma'no kasb etadi. Masalan, *Bosh omon bo'lsa, do'ppi topilar* maqolida o'zbek milliy kiyim-kechaklarining atributi bo'lgan do'ppi realiyasi ishtirok etgan. Mazkur maqol: "Kishi uchun eng zarur narsa, eng katta boylik – tanisog'lik. Sog'lik bo'lsa, boshqa hamma narsani topish mumkin, ammo hech bir narsa bilan sog'likni topib bo'lmaydi" degan ma'noni ifodalash uchun qo'llaniladi.

4. *Tilning frazeologik fondi* xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma'lumotlar manbai sanaladi. Frazeologizmlarda muayyan xalqning miqlari, udumlari, rivoyatlari, taomillari, urf-odatlar, ma'naviyati, axloqi va h.k. haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan bo'ladi. Masalan, *ko'rpasiga qarab oyoq uzatmoq* "imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq", *tanobini tortmoq* "faoliyat doirasini, imkoniyatini cheklab qo'yimoq", *to'ydan ilgari nog'ora qoqmoq* "ro'yobga chiqishi aniq bo'lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtdan oldin gapirmoq", *to'nini teskari kiyib olmoq* "o'chakishgan holda qaysarlik qilmoq", *xamir uchidan patir* "katta ko'p narsadan boshlang'ich va kichik bir qism", *xirmon ko'tarmoq* "ekin-tikinni yig'ib, hosil me'yorini hisob-kitob qilmoq", *Xo'ja ko'rsinga* "shunchaki nomigagina", *Xizrni yo'qlasam bo'lar ekan* "kimnidir ko'rish istagi qo'qisdan ro'yobga chiqqanda aytiladigan ibora". Biron tilning o'zigagina xos bo'lgan hisob so'zlari qolipining frazeologizmlarga ko'chganini ko'rish mumkin. Masalan, "juda qisqa, juda oz vaqt davom etadigan" ma'nosidagi *bir tutam* (*Bir tutam* qish kuni Gulnor uchun bitmas-tugamas uzoq ko'rindi), "qittak, ozgina" ma'nosidagi *bir chimdim* (Hazil-huzul, *bir chimdim* suhbatdan so'ng Mirhaydar va O'ktam paxta dalasiga yo'l oldilar), "jindak, qittak, juda oz" ma'nosidagi *bir shingil* (Qani, shunaqa bemaza hazildan *bir shingil* ashula yaxshi), "juda yosh, deyarli go'dak" ma'nosidagi *bir qarich* (*Bir qarichligimdan* yetim qolib, amakining xizmatida o'tib ketganman) singari frazeologizmlar shular jumlasidandir.

5. *O'xshatishlar, ramzlar, stereotiplar*. O'xshatishlar o'ziga xos obrazli tafakkur tarzining mahsuli sifatida yuzaga keladi. SHuning uchun ular nutqda hamisha badiiy-estetik qimmatga molik bo'ladi, nutqning emotsional-ekspressivligi,

ifodaliligi, ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'xshatishlarning ikki turi: 1) individual-muallif o'xshatishlari yoki erkin o'xshatishlar va 2) umumxalq yoki turg'un (doimiy) o'xshatishlar farqlanadi.

Turli lingvomadaniyatlarda muayyan bir narsaning, masalan, hayvonning turg'un o'xshatish etaloni sifatida qo'llanishini kuzatish mumkin. Masalan, aksariyat tillarda tulki ayyorlik, aldoqchilik, yolg'onchilik ramzi, etaloni sifatida faol ishlatiladi: *tulkiday ayyor*, *xitriy kak lisa* (ruscha), *as false as fox* (inglizcha), *you chorom* (koreyscha). Yoki o'zbek tilining o'ziga xos o'xshatishlari sifatida *qo'ydek yuvosh*, *arvohdai ozg'in*, *moldek ovqat yeydi* va h.k. ni ko'rsatish mumkin.

Mazkur o'xshatish etalonlari milliy dunyoqarash, dunyodagi hodisalarni milliy tasavvurlarga ko'ra taqqoslash, qiyoslash natijasida shakllangan. Etalonlar dunyoning obrazli qiyoslanishidir. Tilda etalonlar ko'pincha turg'un qiyoslamalar ko'rinishida mavjud bo'ladi, shunga qaramay, insonning dunyoni taqqoslashdagi har qanday tasavvuri ham etalon bo'lishi mumkin.

Xullas, o'xshatish etalonlari predmetlar, obyektlar va hodisalarning xususiyatini, sifatini qiyoslaydigan mohiyatdir.

Ramz tushunchasi qator fanlar nuqtayi nazaridan turlicha talqin qilinadi: 1) ramz – belgi bilan o'xshash tushuncha (tillarni sun'iy formallashtirishda); 2) hayotni san'at vositasida obrazli o'rganishning o'ziga xosligini ifodalovchi universal kategoriya (estetika va san'at falsafasida); 3) muayyan madaniy obyekt (madaniyatshunoslikda, sotsiologiyada va boshqa ijtimoiy fanlarda); 4) ramz belgi bo'lib, uning dastlabki mazmunidan boshqa mazmun uchun shakl sifatida foydalaniladi (falsafa, lingvistika, semiotika va h.k.). Lingvokulturologiyani ramzning belgilik jihati qiziqtiradi. Masalan, turli madaniyatlarda *kaptar* – tinchlik ramzi, nasroniylikda Muqaddas ruh ramzi, *yarim oy* – Islom ramzi, *Xoch* – nasroniylik ramzi sanaladi. Daraxt, gul, o'simliklar ham ramz sifatida qo'llaniladi. Jumladan, xrizantema Xitoyda o'lim, qabriston tushunchalarini assotsiatsiyalaydi. Yoki qirqquloq yaponlar uchun kirib kelayotgan yangi yilda omad tilash, ruslar uchun esa o'lim, qabriston belgisi hisoblanadi. Ranglardan ham ramz sifatida keng foydalaniladi. Aksariyat xalqlarda oq – yaxshilik, qora esa – yovuzlikni anglatadi,

afrikaliklar uchun har ikkala rang ham neytral mazmun kasb etadi.

Sterotip hodisasi nafaqat tilshunoslarning ishlarida, balki sotsiologlar, etnograflar, kognitologlar, psixologlar va etnopsixolingvistlarning ham tadqiqotlarida o‘rganiladi. Qayd qilingan fanlarning har qaysi vakili stereotiplarning xususiyatini o‘z sohasining tadqiqoti nuqtayi nazaridan belgilaydi. SHunga ko‘ra, stereotiplar ijtimoiy stereotiplar, muloqot stereotiplari, mental stereotiplar, madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar va h.k. ga ajratiladi. Masalan, ijtimoiy stereotiplar shaxsning tafakkuri va muomalasini ko‘rsatadi. Etnomadaniy stereotiplar biron bir xalqqa xos bo‘lgan umumiy xususiyatlarni ifodalaydi. Masalan, nemislar tartibliligi, yaponlar sermulozamatligi, turklar hissiyotlilik, qozoqlar qaysarligi, o‘zbeklar mehmondo‘stligi bilan butun xalq haqidagi stereotip tasavvurlarni yuzaga chiqargan.

Xullas, stereotip madaniyat vakillarining tafakkuri va tili uchun xarakterli bo‘lib, u madaniyatning vakili va uning o‘ziga xos sinchidir. SHuning uchun ham stereotip madaniyatlararo muloqotda shaxsning tayanchi vazifasini o‘taydi.

6. *Metaforalar va obrazlar*. Tadqiqotlarda metaforalar ongning universalialari sifatida belgilangan. Zamonaviy psixologlar dunyoni metaforalar asosida ko‘rishni insonning genezisi va madaniyati bilan bog‘lashga harakat qilishadi. Bobo tilning metaforik xususiyatga ega bo‘lgani, protokommunikatsiyaning esa metaforalar darajasida amalga oshirilgani haqida taxmin qilinadi.

Obraz – so‘z bilan madaniyatning bog‘liqligi haqida asosiy ma’lumot beruvchi muhim lisoniy mohiyat sanaladi. Obrazlilik deganda til birliklarining borliqdagi predmet va hodisalar haqida ko‘rish va hissiy tasavvurlarni hosil qilish qobiliyati tushuniladi.

S. M. Mezeninning qayd qilishicha, obrazlilikning har qanday shakli, hoh u nutqiy, hoh u lisoniy bo‘lsin o‘zining mantiqiy strukturasi uchta komponentga ega bo‘ladi: 1) referent, tasvirlanuvchi predmetni gnoseologik tushuncha bilan o‘zaro aloqadorligi; 2) agent, ya’ni tasvirlangan predmet; 3) asos, ya’ni predmet va uning tasviridagi umumiy xususiyat.

Xullas, obrazlilik ongimizda “suratlar”ni gavdalantiradigan qobiliyatni hosil qiladigan til birliklarining real xususiyatidir.

7. *Tillarning stilistik qatlami*. Turli tillarning stilistik qatlami, u yoki bu tilning qaysi shaklda namoyon bo'lishi ham lingvokulturologiyaning tadqiqot predmeti sanaladi. Shunday tillar bor-ki, ularda kuchli dialektik qatlam mavjud bo'lsa, boshqalarida dialektik farqlar deyarli sezilmaydi. Yana shunday tillar mavjudki, ularda stilistik differentsiatsiya endigina boshlangan bo'lsa, boshqalarida aksincha, bu differentsiatsiya chuqur va ko'p qirrali bo'ladi. Adabiy til va noadabiy til shakllari o'rtasida o'zaro aloqaning mavjudligi jamiyat madaniy tarixining barcha rivojlanish bosqichlari, xususan, uning yozuvlari, adabiyotlari, maktablari tarixi, uning dunyoqarashi, madaniy-g'oyaviy simpatiyalari va h.k. bilan belgilanadi.

8. *Nutqiy muomala*, shuningdek, nominativ, grammatik va stilistik birliklarda mustahkamlangan har qanday muomala lingvokulturologiyaning maxsus tadqiqot predmeti bo'la oladi.

A. A. Leontev shunday yozgan: "Nutqiy muloqotning milliy-madaniy xususiyati bizning tasavvurimizda mazkur milliy-madaniy jamoaga xos bo'lgan tuzilishdagi farqlar, muloqot jarayonlarining funksiyalari va usullariga bivosita bog'liq bo'lgan omillar tizimidan tashkil topgan bo'ladi. Ushbu omillar jarayonga turli darajada "qo'shiladi", ularning tuzilishi va o'zi farqli tabiatga ega bo'lsa-da, jarayon ichida ular, avvalo, lisoniy, psixolingvistik va umumpsixologik omillar bilan o'zaro aloqada bo'ladi".²⁴ A. A. Leontev mazkur omillarni quyidagilarga ajratgan: 1) madaniy an'analar bilan bog'liq omillar (muloqotning ijozat berilgan va taqiqlangan turlari, shuningdek, muloqotning stereotip holatlari); (Men–Sen –U– grammatika); 2) ijtimoiy holat va muloqotning ijtimoiy funksiyalari bilan bog'liq omillar (muloqotning funksional til osti va etiket shakllari); 3) tor ma'nodagi etnopsixologiya, ya'ni psixik jarayonlar vositasida kechadigan xususiyatlar va turli faoliyat turlari bilan bog'liq omillar; 4) denotatsiyaning xususiyati bilan bog'liq omillar; 5) mazkur jamoaning til xususiyatlari (stereotiplar, obrazlar, qiyoslash va h.k.) bilan aniqlanadigan omillar.

Tadqiqotlar natijasida har qanday madaniyatda insonlar muomalasining tipik holatlarda inson o'zining ijtimoiy roliga (boshliq-xodim, er-xotin, ota-o'g'il,

²⁴ Леонтьев А. А. Психология общения. –Тарту, 1976. - С. 9-10. 46.

o‘qituvchi-o‘quvchi va h.k.) mos ravishda o‘zini qanday tutishi lozimligi haqidagi tasavvurlari bilan boshqarilishi aniqlangan.

9. *Nutq etiketi* – insonlarning rasmiy va norasmiy vaziyatlardagi o‘zaro muloqotida ularning ijtimoiy va psixologik roliga mos ravishda amal qilinadigan ijtimoiy va madaniy o‘ziga xos nutqiy muomala qoidalari. Nutq etiketi – bu “ijtimoiy silliqqlangan” hudud, muloqotning milliy-madaniy komponenti. Masalan, sud jarayonida sudya bilan guvohning muloqoti bu shaxslarning suddan tashqaridagi muloqotiga nisbatan o‘ta rasmiy til vositalarining qo‘llanishi bilan farqlanadi.

Xullas, lingvokulturologiya jonli kommunikativ jarayonlarni – xalqning madaniyati va mentaliteti, ya’ni uning ongi, shuuri, ommaviy an’analari, urf-odatlarini va h.k. bilan bog‘liq til ifodalari qo‘llanilishini tadqiq etadi.

Lingvokulturologiyaning maqsadi va vazifalari

Bir-biridan farq qiladigan turfa yo‘nalishlarning mavjud bo‘lishiga qaramay, zamonaviy lingvokulturologiyaning predmeti ikki xil kod bo‘lgan til va madaniyatning o‘zaro ta’sirida shakllanadigan lisoniy belgilarning madaniy semantikasini o‘rganishdan iborat. CHunonchi, har bir lisoniy shaxs ayni paytda madaniy shaxs hamdir. SHuning uchun lisoniy belgilar madaniyat “tili” funksiyasini bajarish imkoniyatiga ega. Madaniyat “tili” til egasining madaniy-milliy mentalligini lisoniy qobiliyatda aks etishini ifodalaydi. Bu o‘rinda barcha lisoniy me’yorlarga rioya qilingan holatlarda ham “madaniy to‘siq”ning yuzaga chiqishi ta’kidlash joiz. A. Vejbitskoy ana shunday holatga misol tariqasida nemis orkestrini boshqarishga taklif qilingan ingliz dirijeri bilan yuz bergan hodisani keltirgan. Ishlar unchalik yaxshi ketmagan ingliz dirijeri inglizcha gapirgani uchun musiqachilar uni “o‘ziniki” sifatida qabul qilmayapti, deb o‘ylaydi. SHundan keyin u nemischa o‘rgana boshlaydi va o‘qituvchisidan “Eshitinglar, meningcha, mana bunday chalsak, yaxshiroq bo‘ladi” jumlasini nemischa qanday aytish mumkinligini so‘raydi. O‘qituvchi o‘ylanib turib, shunday javob qiladi: «Albatta, jumlaning shunday tuzish mumkin, lekin mana bunday degan yaxshiroq: “Mana bunday chalish kerak”»²⁵. Yoki ingliz tilidagi

²⁵ Маслова В. А. Лингвокультуроология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.31.

“Can you write this scientific research in English?” savoliga bir o‘zbek “No, it’s very difficult” deb javob berishi mumkin. Biroq ingliz nutqiy muomalasi va so‘z tanlash me‘yorlaridan kelib chiqqan holda, shunday javob berishi o‘rinli bo‘ladi: “It’s very difficult, but I’ll try”. Yoxud: “*Bu kitob sizniki emasmi?*” yoki “*Ertaga band emasmi?*” savoliga deyarli barcha madaniyatlarda “*Yo‘q, meniki emas*”, “*Yo‘q, band emasman*”, – deb inkor mazmunida javob beriladi. Koreys (yoki yapon) madaniyatida “*Ne, ne cheki animnida*” (“Ha, mening kitobim emas”) va “*Ne, babiji ansimnida*” (“Ha, band emasman”), – deb tasdiq mazmunida javob qaytariladi.

Muxtasar qilib aytganda, madaniy to‘siq nafaqat nutqiy muomala me‘yorlaridagi farqlar, balki muloqotchilar tomonidan kiritiladigan turli ma‘nolar bilan ham bog‘liqdir. Bir qarashda bir xil ko‘ringan so‘zlarning ma‘nolarida nomutanosiblik mavjud bo‘ladi.

Yuqorida qayd qilinganlardan kelib chiqqan holda, lingvokulturologiya mustaqil fan sohasi sifatida quyidagi masalalarni hal qilishni o‘z oldiga maqsad qiladi:

- 1) til konseptlarini shakllanishida madaniyat qanday ishtirok etadi;
- 2) til belgisi ma‘nosining qaysi qismiga “madaniy ma‘nolar” birlashtiriladi;
- 3) bu ma‘nolar so‘zlovchi va tinglovchi tomonidan anglashiladimi va ular nutq strategiyasiga qanday ta‘sir ko‘rsatadi;
- 4) haqiqatan ham til egasining madaniy-lisoniy qobiliyati mavjudmi;
- 5) konseptosfera (muayyan madaniyatning asosiy konseptlari yig‘indisi) va bir madaniyat va ko‘p madaniyat egasi yo‘nalgan madaniyat diskursi qanday bo‘ladi;
- 6) mazkur fanning asosiy tushunchalarini qanday sistemalashtiriladi, ya‘ni fanning asosiy tushunchaviy-terminologik apparatini qanday yaratiladi.

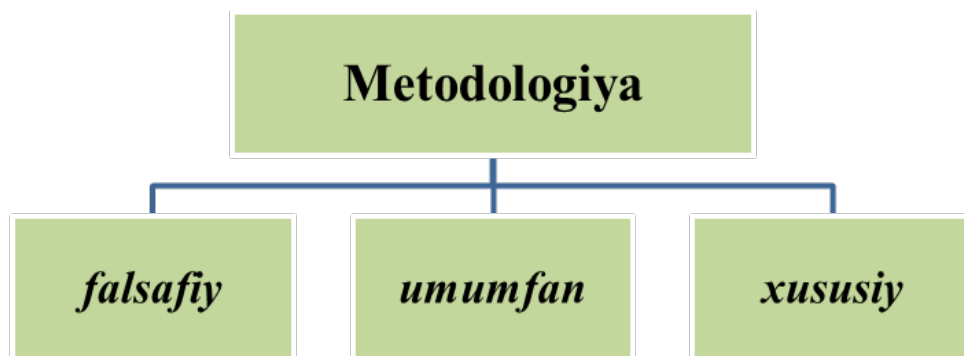
Metodologiya va tadqiqot metodidan xoli birorta ilmiy asar mavjud bo‘lmaydi. SHunday ekan, fanda ilmiy tadqiqot metodologiyasi va metod tushunchalari markaziy o‘rinni egallaydi.

Metodologiya bilish jarayoniga dunyoqarash tamoyillarini qo‘llashdir. Metodologiya metodlarning umumiy nazariyasi sifatida insonning bilish faoliyatida qo‘llanilgan metodlarni umumlashtirish zarurati bilan dunyoga keldi. Dialektik metod

maxsus ilmiy metodlarga, ya'ni turli fanlarga oid metodlarga ta'sir qiluvchi ta'limot bo'lgani uchun uni metodologiya, ya'ni ilmiy tadqiqot usuli bo'lgan metodlar haqidagi ta'limot deb yuritdilar. Dastlab metodologiya muammolari falsafa doirasida ko'rila boshlandi.

Falsafa metodologiyaga tamoyillar hamda usullarni nazariy va amaliy faoliyatlarni tashkil qilish tizimi, shuningdek, mazkur tizimni o'rganadigan ilm sifatida qaraydi²⁶. Metodologiya nazariyadan farqli o'laroq, yangi bilim bermaydi, ta'limotdan farqli o'laroq, amaliyotning asosi bo'lib xizmat qilmaydi, biroq fanda shunday unsurlarni rivojlantiradiki, ularsiz mazkur fanning o'zi rivojlana olmaydi.

Metodologiya – bu fanning rivojlanish ta'limoti, ta'limot – bu metodologiyaning nazariyadan amaliyotga o'tishi. Har qanday fanning metodologiyasi (jumladan, lingvokulturologiyaning ham) uch darajani o'z ichiga oladi:

Falsafiy metodologiya – eng oliy daraja bo'lib, u uchun Geraklit, Platon, Kant, Fixte, SHelling va h.k. tomonidan shakllantirilgan dialektikaning qonunlari, tamoyillari va kategoriyalari muhimdir. Bular qarama-qarshilikning birligi va kurashi, inkorni inkor etish qonunlari, umumiylik, xususiylik va alohidalik hamda boshqa kategoriyalardir.

Umumfan metodologiyasi – hodisalarni o'rganish metodlari va tamoyillarini turli fanlar tomonidan rivojlantirilishidir. Ular kuzatish, eksperiment, modellashtirish va talqindan iborat. Umumfan metodologiyasi fanlarning taraqqiy etishi bilan birga

²⁶ Философский энциклопедический словарь. - М., 1983. - С. 365.

o'zgarib boradi va natijada yangi metodlar shakllanadi, eski metodlar modifikatsiya qilinadi.

Xususiy metodologiya konkret fanlarning, binobarin, lingvokulturologiyaning ham metodlaridir.

Metodologiya va metod o'zaro chambarchas bog'langan bo'lib, u o'rganilayotgan hodisaga nisbatan muayyan yondashuvni, muayyan usullar majmuyini bildiradi. SHuning uchun ham metod har doim tizim hisoblanadi. Uning xususiyati tadqiqotning obykti va predmeti bilan belgilanadi. Har qanday metod umumfalsafiy nazariyalarga bevosita va bilvosita bog'liq bo'ladi.

Hozirgi kunda metodologiya, ilmiy tadqiq metodologiyasi ma'lum bir fanda qo'llaniladigan xilma-xil metodlar, tahlil usullari haqidagi ta'limot emas, balki tadqiqotchining tadqiq manbayini, obyktini qanday tushunishi va unga qanday yondashishi, tadqiqotchining dunyoqarashini nazarda tutadi.

Lingvokulturologiyaning metodlari

Lingvokulturologiyaning metodlari til va madaniyatning o'zaro aloqasini tahlil qilishda foydalanadigan tahliliy amallar va tadbirlar yig'indisidir. Lingvokulturologiya fanning integrativ, ya'ni kulturologiya, tilshunoslik, etnolingvistika va madaniy antropologiya tadqiqotlari natijalarini o'zida mujassamlashtirgan sohasi bo'lgani uchun ham unda "til va madaniyat" markazi atrofida to'plangan qator bilish metodlari va yo'nalishlari qo'llaniladi. Lingvokulturologik tahlil jarayonlarida kulturologiya va tilshunoslik metodlari tanlab qo'llaniladi.

Har qanday ilmiy tadqiqotning aniq metodi o'zining qo'llanish chegarasiga ega. Biroq o'zaro aloqada bo'lgan til va madaniyat shunchalik ko'p qirraliki, ularning tabiati, funksiyalari va genezisini bir metod vositasida bilish mumkin emas. SHuning uchun ham bu sohada bir-birini to'ldiruvchi qator metodlarning qo'llanilishi g'oyat tabiiydir²⁷.

Lingvokulturologiyada lingvistik, kulturologik, sotsiologik (kontent-tahlil,

²⁷ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.34.

freym tahlil metodika), etnografik (tasvirlash, tasniflash va h.k.) metodlarni qo'llash mumkin. Mazkur metodlar turli tamoyillari va tahlillari bilan bir-birini o'zaro to'ldirib, lingvokulturologiyaga murakkab obyekt bo'lgan til va madaniyatning o'zaro munosabatini tadqiq etish imkonini beradi.

Til va madaniyatning o'zaro munosabatini o'rganish uchun J. Lakoff *metaforalarni tahlil qilish apparatini* taklif qiladi. CHunonchi, metaforalarning kognitiv nazariyasi nima uchun chet tillaridagi ba'zi iboralar oson tushuniladi, hatto ular o'zlashtiriladi, boshqalarini esa tushunish qiyin ekanligini izohlab beradi. Ushbu metod qiyoslanilayotgan tillar orasidagi kognitiv nomuvofiqlikni aniqlashga yordam beradi. Bunday farqlar tasodifiy bo'lmaydi, ular u yoki bu xalq tomonidan dunyo hodisalarini o'ziga xos tarzda tushunilishidan dalolat beradi.

V. N. Teliya lingvokulturologik tasvir uchun ma'noning *makrokomponent modelini* taklif qiladi. Mazkur model informatsiyaning quyidagi yetti blokini o'z ichiga oladi: *presuppozitsiya, denotatsiya, ratsional baho, belgining motivatsion asosi, emotsional va emotiv baholar* haqidagi ma'lumotlar, shuningdek, belgini qo'llash sharoitlari bahosi. Har bir blok mental strukturalarni qayta ishlash amallarini ko'rsatuvchi kognitiv operator tomonidan kiritiladi²⁸.

Tadqiqotchilar tomonidan lingvokulturologik tasvirda **psixosotsiokulturologik eksperimentdan** keng foydalanish va **matnlarni lingvokulturologik tahlil qilish** ham tavsiya qilinadi.

Lingvokulturologiya maxsus fan sohasi sifatida zamonaviy tilshunoslikda bir qancha sermahsul tushunchalarni keltirib chiqardi: lingvokulturema, madaniyat tili, madaniy matn, madaniyat konsepti, submadaniyat, lingvomadaniy paradigma, madaniy universalisiya, madaniy salohiyat, madaniy meros, madaniy an'analar, madaniy jarayon, madaniy ko'rsatmalar va h.k. SHuningdek, lingvokulturologiyaning asosiy tushunchaviy apparatiga mentalitet, mentallik, taomil, rasm-rusumlar, madaniyat doirasi, madaniyat turi, tamaddun, majusiylik va boshqalar kiradi.

Mazkur tushunchalardan eng muhimlari madaniy sema, madaniy fon, madaniy konsept va madaniy konnotatsiya bo'lib, ular madaniy informatsiyaning til birliklari

²⁸ Кўрсатилган асар, 35-бет.

vositasida ko'rsata oladi.

Madaniy sema – so'zga nisbatan kichikroq va universalroq bo'lgan semantik birliklar, semantik belgilar. Masalan, *palov*, *do'ppi*, *o'choq* so'zlaridagi quyidagi madaniy semalarni ajratish mumkin: *palov* – guruch, sabzi, go'sht, piyoz va yog' solib tayyorlanadigan o'zbek milliy taomi; *do'ppi* – avra-astarli, ko'pincha qavima, pilta urilgan to'garak yoki to'rtburchak shakldagi o'zbeklarning milliy bosh kiyimi; *o'choq* – ichiga o't yoqiladigan, ovqat pishirish uchun ustiga qozon o'rnatiladigan qurilma.

Madaniy fon – ijtimoiy hayot va tarixiy hodisalarni ifodalaydigan nominativ birliklarning (so'zlar va frazeologizmlarning) tavsifi. Masalan, *Daqqiyunusdan qolgan / Odam atodan qolgan* “juda eski, qadimgi”, *jamalak o'rtoq* “bolalikdagi dugona”, *qizil* (Oktabr inqilobi, sho'ro tuzumi, armiyasiga oidlikni bildiradigan so'z sifatida qo'llangan).

Yuqorida qayd qilingan madaniy informatsiyaning ikki turi denotatda mavjud bo'lib, lingvomamlakatshunoslikda yaxshi o'rganilgan.

Madaniy konsept – mavhum tushunchalarning nomlari bo'lgani uchun bu yerda madaniy informatsiya signifikatga, ya'ni tushuncha yadrosiga birlashtiriladi.

Madaniy meros – madaniyat uchun ahamiyatli bo'lgan madaniy boyliklarni, informatsiyalarning berilishi.

Madaniy an'analar – ijtimoiy va madaniy merosning qimmatli unsurlari majmuyi.

Madaniy jarayon – madaniyat hodisalari tizimiga aloqador bo'lgan unsurlarning o'zaro ta'siri.

Madaniy makon – madaniyat vakillari ongidagi madaniyatning mavjud bo'lish shakllari. Madaniy makon kognitiv makon (individual va jamoaviy) bilan munosabatda bo'ladi, chunki u mazkur madaniy-milliy jamiyatning barcha vakillari, barcha individual va jamoaviy makonlar majmuyi bilan shakllanadi. Masalan, rus madaniy makoni, ingliz madaniy makoni va h.k.

Lingvomadaniy paradigma – bu dunyoqarashning etnik, ijtimoiy, tarixiy, ilmiy va h.k. o'zaro aloqadorlikdagi kategoriyalarini aks ettiradigan til shakllarining

majmuyi. Lingvomadaniy paradigma konseptlarni, kategorial soʻzlarni va shu kabilarni birlashtiradi. Til shakllari paradigmaning asosi hisoblanadi.

Madaniy anʻana – jamiyatda toʻplanadigan va qayta tiklanadigan ijtimoiy stereotiplashgan guruhlar tajribasini ifodalaydigan integral hodisa.

Madaniy fond –u yoki bu madaniyat vakilining bilimlari majmuyi, uning milliy va jahon madaniyati sohasidagi ayrim qarashi. Biroq bu shaxsning mulki emas, balki mazkur madaniyatga talluqli boʻlgan oʻsha asosiy birliklarning majmuyidir.

Mentallik – milliy xarakterning intellektual, maʼnaviy va iroda xususiyatlarini oʻzida birlashtiradigan, ona tili kategoriyalari va shakllaridagi dunyoqarashning koʻrinishi. Mentallikning birligi mazkur madaniyatning konsepti hisoblanadi. A. Ya. Gurevichga koʻra, mentallik – dunyoni koʻrish yoʻli, u gʻoya bilan oʻxshamaydi. Mentallik falsafiy, ilmiy yoki estetik tizimlar emas, u fikr emotsiyadan qismlarga ajralmagan jamiyat tafakkurining darajasi. Xalq mentalligi tilning muhim konseptlarida dolzarblashadi.

Mentalitet – (nem. mentalität < lot. mens, mentis – aql, idrok) jamiyat, millat, jamoa yoki alohida shaxsning tarixiy tarkib topgan tafakkur darajasi, madaniy salohiyati, ularning hayot qonunlarini tahlil etish kuchi, muayyan ijtimoiy sharoitlardagi aqliy qobiliyati, ruhiy quvvati. Mentalitet – xalq mentalligini, uning aqliy va ruhiy quvvatining ichki tuzilishini va differentsiatsiyasini aks ettiradigan kategoriya. Mentalitetlar turli masshtablardagi lingvomadaniy jamoalarning psixolingvo-intellektlarini namoyon qiladi. Ilmiy adabiyotlarda qayd qilinishicha (Yu.D.Apresyan, Ye.S.Yakovleva, O.A.Kornilov), *mentalitet* termini ositida ijtimoiy-madaniy, lisoniy, geografik va boshqa omillarga bogʻliq boʻlgan chuqur aqliy tuzulish tushuniladi. Jamiyat, millat yoki shaxsning mentaliteti ularning oʻziga xos anʻanalari, rasm-rusmlari, urf-odatlarini, diniy eʼtiqod va irimlarini ham qamrab oladi.

Madaniyat tili – mavjud boʻlgan yoki qaytadan hosil boʻlgan tasavvurlar, tushunchalar, obrazlar va boshqa maʼnoviy konstruksiyalar tuzilishining belgilar va ularning munosabatlari tizimi vositasida shakllanishi.

Submadaniyat – ikkinchi darajali, tobe madaniyat tizimi (masalan, yoshlar submadaniyati va h.k.).

Madaniy konnotatsiya – madaniyat kategoriyalaridagi denotativ yoki majoziy-motivlashgan ma’no jihatlarining talqini. Madaniy konnotatsiya til belgisidagi madaniyat darajasining ko’rsatkichini ifodalaydi. N. Yu. SHvedova rus tilidagi 20 ta umumiy ma’no kategoriyasini ajratib ko’rsatgan: jonlilik, harakat, holat, predmet, o’lchov, o’rin, vaqt va h.k. Mazkur kategoriyalar tilning ma’noviy sinchini tashkil qiladi. Biroq har bir xalq uchun ikkilamchi atovda qo’shimcha ko’chma ma’no kasb etgan maxsus majoziy-assosiativ mexanizmlar ham mavjud bo’ladi. Masalan, ruslarda *it* (salbiy hodisalar bilan bir qatorda) sodiqlik, vafodorlik, oddiqlikni assotsiatsiyalaydi. Jumladan, *sobachya vernost*, *sobachya predannost*, *sobachya jizn* kabi frazeologik birliklarda mazkur xususiyatlar o’z aksini topgan; beloruslarda *it* salbiy xususiyatlarni ifodalaydi: *ushissa u sabachuyu skuru* (“layoqatsiz, dangasa odamga aylanish”), *sobakam padshiti* (“yomon odam”); o’zbeklarda, qirg’izlarda va qator boshqa turkiy xalqlarda *it* haqoratni bildiradi. Ruslarda *cho’chqa* a) ifloslik, b) nonko’rlik, v) tarbiyasizlikni; inglizlarda *pig* ochofatni, o’zbeklar, qirg’izlar, qozoqlar va boshqa musulmon xalqlarida *cho’chqa* sof diniy nuqtayi nazardan o’ta haqoratni ifodalaydi; vetnamlarda *cho’chqa* ahmoqlik ramzi bo’lib keladi.

SHunday qilib, *it* va *cho’chqa* so’zlari turli xalqlarda turlicha belgilarni konnotatsiyalaydi. Bu esa mazkur xalqlar dunyo manzarasining shakllanishidagi ularning o’ziga xos, individual majoziy fikrlashini ko’rsatadi. Yuqoridagi misollar o’ziga xos qo’shimcha ma’nolar – konnotatsiyalar yuzaga kelishining har bir til, har bir madaniyat uchun xos ekanligini ko’rsatadi.

Lingvomadaniy konsept

Rus tilshunosligida *konsept* tushunchasi XX asrning birinchi choragida faylasuf S. Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritiladi. S. Askoldovning qarashicha, konseptlar vositasida turli millat vakillari muloqotga kirishadi, shunga ko’ra, konseptlarni yaratish va idrok qilish ikki tomonlama kommunikativ jarayon hisoblanadi. Lisoniy makonda mavjud bo’lgan bunday tizim dunyo milliy manzarasining o’ziga xosligini belgilaydi²⁹. XX asrning birinchi choragida konsept

²⁹ Аскольдов, С. А. Концепт и слово [Текст] / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М. : Academia, 1997. – С. 267–280.

haqida mulohazalarga tanqidiy yondashiladi. Faqat 80-yillarga kelib, bu terminga ehtiyoj qayta paydo bo'ladi. Yu. S. Stepanov o'zining tadqiqotlarida mental shakllanishning mohiyatini ochishga harakat qilib, *konsept* so'zining etimologiyasiga murojaat qiladi. *Konsept* lotin tilidagi *conceptus* – “tushuncha” so'zining kalkasidir. Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko'rinishida insonning mental dunyosiga kirsa, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba'zan unga ta'sir ko'rsatadi. Inson o'zining individual, betakror madaniyatini saqlagan holda, konsept orqali xalqlarning madaniyatiga, turli millat vakillarining mental dunyosiga murojaat qiladi³⁰.

Konseptning kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, shuningdek, adabiyotshunoslik fanlaridagi izohi o'zaro farqlanadi³¹. Ushbu termin tilshunoslikda o'tgan asrning 80-yillariga qadar *tushuncha* so'ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo'lsa³², bugungi kunga kelib uning izohi *tushuncha* terminiga nisbatan kengayganini ko'rish mumkin. Binobarin, N.Yu. SHvedova konseptni tushuncha ekanligini, bu tushuncha ortida esa ijtimoiy yoki subyektiv tarzda anglanuvchi, inson hayotining muhim moddiy, aqliy, ruhiy tomonini aks ettiruvchi, o'z tarixiy ildizlariga ega bo'lgan, xalqning umumiy tajribasini aks ettiradigan mazmun turishini ta'kidlagan³³.

Prof. N. Mahmudov lingvokulturologiyada konseptning o'rganilishi xususida shunday yozadi: “Lingvokulturologik tadqiqotlarda aynan konseptning ifodalanishi muammolariga juda katta e'tibor qaratilmoqda, internet materiallari bilan tanishganda, masalan, Rossiyadagi tilshunosliklarda bu yo'nalish nihoyatda keng tarqalganini ko'rish mumkin, bu boradagi ishlarni sanab, sanog'iga yetish mushkul. Hatto so'nggi yillarda yoqlangan nomzodlik dissertatsiyalarining juda katta qismi aynan u yoki bu tilda konseptning lingvokulturologik tadqiqiga bag'ishlangan”³⁴.

Demak, konsept lingvokulturologiyada eng faol qo'llanuvchi birlik sanaladi.

³⁰ Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры [Текст] / Ю. С. Степанов. – М. : Академиче-ский проект, 2004.

³¹ Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественном литературe и в научном языке // Вопросы филологии. –Москва, 2001. -№ 1. –С. 35-47.

³² Демьянков В.З. Кўрсатилга мақола.

³³ Шведова Н.Ю. Избранные работы. –М., 2005. –С.603.

³⁴ Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 9.

Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos jihatlarini ifodalaydi. Masalan, *uy* konsepti o'zbek kishilarining tafakkurida quyidagicha assotsiatsiyalanadi:

- a) yashash joyi – bino – ko'p qavatli uy – hovli – xonadon – oila;
- b) katta, kichik, chiroyli, shinam, yorug', yangi, eski;
- v) mehribonlik uyi, dam olish uyi, madaniyat uyi.

Ko'chma ma'noli birliklarni yuzaga chiqaradi: *uy ichi* "oila a'zolari", *uyi buzilmoq* "er-xotinning ajralishi", *uyi kuymoq* "xonavayron bo'lmoq".

Lingvomadaniy konsept etnomadaniy xususiyatga ega bo'lgan va borliq haqidagi funksional ahamiyatga molik informatsiyani uzatadigan madaniyatning asosiy birligidir. U madaniy universalialarni ifodalaydi. Lingvomadaniy konsept tafakkurda mavjud bo'ladi, u o'zida kognitiv-ratsional va emotsional-psixologik mazmuni biriktiradi. Lingvomadaniy konsept barcha til egalari uchun dunyoqarash modeli vazifasini o'taydi. Lingvomadaniy konsept milliy xarakterning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi madaniyat vositasi hisoblanadi.

Lingvokulturologiyada madaniyat konseptlari alohida tadqiq etiladi. Madaniyatning asosiy konseptlari jamoaviy til ongida muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniyatning asosiy konseptlari deganda mavhum otlar, xususan, vijdon, taqdir, qismat, iroda, gunoh, qonun, erkinlik, ziyolilar, vatan va h.k. tushuniladi. Madaniyat konseptlarini A. Ya. Gurevich ikki guruhga: "fazoviy", falsafiy kategoriyalar, ya'ni madaniyatning universal kategoriyalari (vaqt, makon, sabab, o'zgarish, harakat) hamda ijtimoiy kategoriyalar, ya'ni madaniyat kategoriyalari (erkinlik, huquq, haqiqat, mehnat, boylik, mulk)ga ajratadi.

V. A. Maslova bunga yana bir guruhni – milliy madaniyat kategoriyasini ham ilova qiladi³⁵. Konseptlarni tahlil qilish jarayonida har qanday tilda madaniy o'ziga xos konseptlarning ko'pligi aniqlangan. Masalan, *kartoshka* konsepti madaniy o'ziga xos konseptlardan biri hisoblanadi. Kartoshka ruslar uchun nochor ovqatlanish etaloni, buni *sidet na odnoy kartoshke* frazeologizmi misolida ham ko'rish mumkin;

³⁵ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.51.

beloruslar uchun odatiy milliy taom, ikkinchi non, muhim ozuqa hisoblanadi. Yoki *non* konseptini olsak, o'zbeklar uchun non muhim ozuqa etaloni hisoblansa, koreys, yapon, xitoy xalqlari uchun muhim ozuqa hisoblanmaydi. Ular uchun *guruch* asosiy ozuqa etaloni sanaladi.

3-mavzu. Madaniyatlararo muloqotning shakllari, modellari va vazifalari

“Madaniyat” tushunchasi . Madaniyat lingvokulturologiyaning asosiy tushunchalaridan biridir. SHuning uchun madaniyatning ontologiyasini, uning semiotik va boshqa xususiyatlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Madaniyat - jamiyat, inson ijodiy kuch va qobiliyatlari tarixiy taraqqiyotining muayyan darajasi. Kishilar hayoti va faoliyatining turli ko'rinishlarida, shuningdek, ular yaratadigan moddiy va ma'naviy boyliklarda ifodalanadi. “Madaniyat” tushunchasi muayyan tarixiy davr (antik madaniyat), konkret jamiyat, elat va millat (o'zbek madaniyati), shuningdek, inson faoliyati yoki turmushining o'ziga xos sohalari (masalan, mehnat madaniyati, badiiy madaniyat, turmush madaniyati)ni izohlash uchun qo'llaniladi. Tor ma'noda “madaniyat” termini kishilarning faqat ma'naviy hayoti sohasiga nisbatan ishlatiladi.

“Madaniyat” arabcha madina (shahar) so'zidan kelib chiqqan. Arablar kishilar hayotini ikki turga: birini *badaviy* yoki *sahroi* *turmush*; ikkinchisini *madaniy turmush* deb ataganlar. Badaviylik – ko'chmanchi holda dashtu sahrolarda yashovchi xalqlarga, madaniylik – shaharda o'troq holda yashab, o'ziga xos turmush tarziga ega bo'lgan xalqlarga nisbatan ishlatilgan³⁶.

O'zbek tilida *madaniyat* so'zi (arab. – sivilizatsiya) quyidagi ma'nolarda qo'llaniladi: 1) jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari; 2) biror ijtimoiy guruh, sinf yoki alqning ma'lum davrda qo'lga kiritgan shunday yutuqlari; 3) o'qimishlilik, ta'lim-tarbiya ko'rganlik, ziyolilik, ma'rifat; 4) madaniyatli shaxs talablariga javob beruvchi sharoit; 5) qishloq

³⁶ O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 5-jild. -Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2003. –B. 372-373.

xo‘jaligida (o‘simlik yoki ekinning turlarini) yetkazish, o‘stirish, yetishtirish ³⁷.

Yevropada “madaniyat” deyilganda, dastlab insonning tabiatga ko‘rsatadigan maqsadga muvofiq ta’siri, shuningdek, insonga ta’lim-tarbiya berish tushunilgan (lot. cultura - yerni ishlash, parvarishlash; tarbiya, rivojlanish, hurmatlash, ehtirom; ruschadagi “kultura” so‘zi ham shundan olingan).

XVIII asrdan e’tiboran *kultura* so‘zi bilan insonning faoliyati, uning aniq bir maqsadga yo‘nalgan fikrlashi tufayli yuzaga kelgan barcha narsalar tushunila boshlangan. Biroq mazkur so‘z dastlab “insonni tabiatga ta’siri, inson manfaatlari yo‘lida tabiatni o‘zgartirish, ya’ni yerni ishlash” ma’nosida qo‘llanilgan. Kultura – ijtimoiy-gumanitar bilishning fundamental tushunchalaridan biri sanaladi. Mazkur so‘z XVIII asrning ikkinchi yarmi (“Ma’rifat asri”)dan boshlab ilmiy termin sifatida iste’molga kirgan³⁸. Madaniyat faqat mavjud me’yor va urf-odatlariga rioya qilish qobiliyatini rivojlantirishni emas, balki ularga rioya qilish istagini rag‘batlantirishni ham o‘z ichiga olgan.

Demak, madaniyat biyologik mahsulot emas, balki ijtimoiy mahsulotdir.

Madaniyatshunoslikda madaniyatning o‘rganilishi. 1960-yillarda madaniyat haqidagi mustaqil fan sifatida madaniyatshunoslik (kulturologiya) shakllandi. U falsafa, tarix, antropologiya, sotsiologiya, psixologiya, etnologiya, etnografiya, tilshunoslik, san’atshunoslik, semiotika, informatika singari fanlar kesishgan nuqtada vujudga keldi. Hozirgi kunda madaniyatshunos olimlar tomonidan madaniyatni tushunish va aniqlashdagi qator nuqtayi nazarlar ajratilgan. Ulardan ayrimlarini quyida ko‘rib chiqamiz.

1. Tasviriy nuqtayi nazarda madaniyatning alohida elementlari - urf-odatlar, faoliyatlar, qadriyatlar, ideallarning turlari va h.k. e’tibor qaratiladi. Mazkur nuqtayi nazarga ko‘ra, “madaniyat bizning hayotimizni hayvonsifat ajdodlarimizning hayotidan ajratadigan yutuqlar va institutlar majmuyi” sifatida belgilanadi. U ikki maqsadga: insonlarni tabiatdan himoya qilish va insonlarning o‘zaro munosabatlarini

³⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 521.

³⁸ Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М., 2001. –С.12.

tartibga solishga xizmat qiladi (Z. Freyd). Madaniyatning paydo bo'lishi xususidagi ro'yxatning to'liq berilmagani mazkur nuqtayi nazarining kamchiligi hisoblanadi.

2. *Qadriyat nuqtayi nazarida* madaniyat insonlar tomonidan yaratilgan ma'naviy va moddiy boyliklarning majmuyi sifatida talqin qilinadi. Obyekt qimmatga ega bo'lishi uchun inson unda qadrlil xususiyatlar mavjudligini anglashi kerak. Obyektlar qimmatligini belgilash qobiliyati inson ongida qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'ladi. Biroq tasavvur ham muhim hisoblanadi, chunki uning yordamida yaratiladigan mukammal namunalar va ideallar mavjud obyektlar bilan qiyoslanadi. M. Xaydegger (M. Vebyer, G.Fransev, N.CHavchavadze)ga ko'ra, madaniyat yuksak qadriyatlarni inson qadr-qimmatini madaniylashuv yo'li bilan amalga oshirishidir. Ushbu nuqtayi nazarining kamchiligi unda madaniyat tushunchasining toraytirilishidir. CHunonchi, unga insonning turli faoliyatlari emas, balki faqat qadriyatlarga kiritiladi.

3. *Faoliyat nuqtayi nazarida* madaniyatga faoliyatning alohida turi, ya'ni inson ehtiyojlarini qondirishga xos bo'lgan usul sifatida qaraladi.

4. *Funksionistik nuqtayi nazarda* madaniyat jamiyatdagi informatsion, moslashuv, kommunikativ, normativ, baholash, integrativ, ijtimoiylashuv va boshqa funksiyalar vositasida tavsiflanadi.

5. *Germiyenektivik nuqtayi nazarda* madaniyatga ko'plab matnlarga qaralgandek munosabatda bo'linadi. Ular uchun madaniyat – matnlar majmuyi, aniqrog'i, matnlar majmuyini yaratuvchi mexanizm sanaladi (Yu.M.Lotman). Matnlar – madaniyatning joni va qoni. Bu nuqtayi nazarining kamchiligi matnni bir xil tushunib bo'lmaslikdir.

6. *Me'yoriy nuqtayi nazarda* madaniyatga insonlar hayotini belgilovchi, dasturlovchi me'yorlar va qoidalar yig'indisi sifatida qaraladi (V. N. Sagatovskiy).

7. *Ma'naviy nuqtayi nazar* tarafdorlari madaniyatni jamiyatning ma'naviy hayoti, ma'naviy ijodning g'oyalari va mahsulotlari sifatida izohlashadi. Jamiyatning ma'naviy hayoti madaniyatdir (L. Kertman). Mazkur nuqtayi nazarining kamchiligi unda madaniyat tushunchasining toraytirilishidir. Bu o'rinda moddiy madaniyatning ham mavjudligini unutmaslik kerak.

8. *Dialogik nuqtayi nazarda* madaniyat – “madaniyat dialogi” (V. Bibler)

subyektlarning muloqot qilish shakli sifatida talqin qilinadi. Muayyan xalqlar, millatlar tarafidan yaratilgan etnik va milliy madaniyatlar ajratiladi. Milliy madaniyatlar ham o'z navbatida submadaniyatlarga, ya'ni ijtimoiy qatlam va guruhlarining madaniyatlariga bo'linadi. SHuningdek, turli xalqlarni birlashtiradigan, masalan, xristianlarning madaniyati singari metamadaniyat ham mavjud. Mazkur madaniyatlarning barchasi bir-biri bilan o'zaro muloqotga kirishadi. Milliy madaniyat qanchalik ko'p rivojlangan bo'lsa, u boshqa madaniyatlar bilan shunchalik ko'p aloqaga kirishadi.

9. *Informatsion nuqtayi nazarda* madaniyat xabarni yaratish, saqlash, tarqatish va undan foydalanish hamda jamiyat tomonidan qo'llaniladigan belgilar tizimi sifatida tasavvur qilinadi. (Yu.M.Lotman). Uni mashina tili, xotira va informatsiyani qayta ishlash dasturi bilan ta'minlangan kompyuterga o'xshatish mumkin. Madaniyatda ham ijtimoiy xotira va inson muomalasining dasturi bo'lgan tillar mavjud. Xullas, madaniyat jamiyatni informatsiya bilan ta'minlash bo'lib, u belgilar tizimi yordamida jamiyatda yig'iladigan ijtimoiy informatsiyadir.

10. *Ramziy nuqtayi nazar* o'zining e'tiborini madaniyatda ramzlarning qo'llanilishiga qaratadi. Madaniyat – “ramziy borliq” (Yu.M.Lotman). Uning ba'zi unsurlari maxsus etnik ma'no kasb etadi, xalqlarning ramziga aylanadi: *non, choy, palov* o'zbeklar uchun; *shchi, kasha, samovar, sarafan* ruslar uchun; *guruchli pirog* koreyslar uchun; *spagetti* italyanlar uchun; *pivo va kolbasa* nemislar uchun va h.k.

Yuqorida ko'rib chiqilgan nuqtayi nazarlarning barchasi ratsional mazmunga ega bo'lib, ularning har biri “madaniyat”ga xos bo'lgan qaysidir xususiyatlarni ifodalagan. Biroq ulardan qaysi biri ko'proq ahamiyatli? Bu o'rinda tadqiqotchining nuqtayi nazari, ya'ni uning madaniyatni qanday tushunishi muhim rol o'ynaydi.

Madaniyatga mehnat faoliyatining usullari, axloq-odob, urf-odatlar, rasm-rusumlar, muloqot xususiyatlari, dunyoni ko'rish, tushunish va yaratish usullari kiradi. Masalan, daraxtda osilib turgan barg tabiatning bir qismi, gerbariydagi barg esa madaniyatning bir qismi; yo'l ustida yotgan toshning o'zi madaniyat emas, biroq u ajdodlarimizning qabrlariga qo'yilganda madaniyatga aylanadi. SHunday qilib, madaniyat muayyan xalqqa xos bo'lgan borliqdagi hayot va faoliyat, shuningdek,

insonlar orasidagi o‘zaro munosabat (urf-odatlar, rasm-rusumlar, muloqot xususiyatlari) va dunyoni ko‘rish, tushunish va yaratish usullaridir.

“Madaniyat” tushunchasini belgilashning qiyinligi uning muhim xususiyatlari bo‘lgan murakkabligi va ko‘pqirraligidan tashqari, uning qarama-qarshilik (antinomiya) xususiyati bilan ham tavsiflanadi. Madaniyatda antinomiya deganda ikki qarama-qarshilikning birligi, lekin bir xilda yaxshi asoslangan hukm tushuniladi. Masalan, madaniyatda ishtirok etish shaxsning ijtimoiylashuvida yordam beradi, ayni paytda uning individuallashtirishiga zamin yaratadi, ya’ni shaxsning noyob qobiliyatlarining ochilishiga va tan olinishiga yordam beradi. So‘ngra madaniyat ma’lum darajada jamiyatga bog‘liq bo‘lmaydi, ammo u jamiyat tashqarisida mavjud emas, u faqat jamiyatda yaratiladi. Umuman olganda, madaniyat kishining fazilatlarini oshiradi, jamiyatga ijobiy ta’sir qiladi. Biroq ayrim hollarda u salbiy ta’sir qilishi ham mumkin. Madaniyat an’analarini saqlash jarayoni sifatida mavjud bo‘lishi bilan birga, u yangi shakllarning vujudga kelishi va o‘zgarishlar ta’sirida bu an’analarini buzishi ham mumkin³⁹.

Madaniyat tahlilining murakkablashuviga bu tushunchaga berilgan ta’riflarning turli-tumanligi bilan birga, aksariyat tadqiqotchilarning (madaniyatshunos, antropolog, faylasuf, etnograf va h.k.) unga qayta-qayta murojaat qilishlari, mazkur mohiyat haqidagi qarashlarini o‘zgartirishlari ham sabab bo‘ladi. Binobarin, yuqorida keltirilgan ta’riflardan tashqari Yu.M.Lotman madaniyatni shunday izohlaydi: “madaniyat – murakkab semiotik tizim, uning funksiyasi – xotira, uning asosiy xususiyati – bilimlarning to‘planishi”⁴⁰. “Madaniyat bir paytda yashovchi va muayyan ijtimoiy tashkilotlar bilan bog‘langan qandaydir jamoa, guruhlar uchun umumiy bo‘lgan bir narsa. Madaniyat kishilar o‘rtasidagi muloqot shaklidir”⁴¹.

Madaniyatga turfa qarashlar nuqtayi nazaridan o‘rganish har doim farqli natijalarga olib keladi: psixologik faoliyat nuqtayi nazaridan yondashish o‘ziga xos

³⁹ Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М., 2001. –С. 12-16.

⁴⁰ Лотман Ю. М. О двух моделях коммуникации в системе культуры // Semeiotike. –Тарту, 1971. - № 6. - С. 228.

⁴¹ Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства. –СПб., 1994.

natija bersa, sotsiologik nuqtayi nazardan yondashish boshqa bir natijani beradi. Madaniyatning turli qirralarini chegaralsh bilangina bu hodisa haqida u yoki bu tasavvurga ega bo'lish mumkin.

Aytilgan fikrlardan kelib chiqqan holda, madaniyatni shunday belgilash mumkin: madaniyat – me'yorlar, qadriyatlar, ideallar, namunalarning yo'l-yo'riqlari va ko'rsatmalari tizimiga asoslangan subyektlar faoliyatining barcha shakllari majmuyi, u boshqa madaniyatlar bilan o'zaro aloqada yashaydigan jamoaning meros qilib olgan xotirasi. Madaniyat me'yori irsiy meros qilib olinmaydi, balki o'rganish orqali o'zlashtirib boriladi. SHuning uchun milliy madaniyatni egallash katta aqliy va irodaviy kuch talab qiladi.

Madaniyat va inson. Madaniyat inson faoliyatidan va jamiyatdan tashqarida mavjud bo'lmaydi. Aynan insonning faoliyati borliqning yangi to'rtinchi shakli bo'lgan madaniyatni vujudga keltirdi (M. S. Kagan).

Ma'lumki, borliqning uchta shakli: “tabiat – jamiyat – inson” mavjud. Madaniyat – *inson faoliyatlari dunyosi*, ya'ni *artefaktlar dunyosi* (lot. arte – sun'iy va factus – yaratilgan), u insonning jamiyat qonunlariga ko'ra tabiatni o'zgartirishidir. A.Ya.Gurevich va boshqa tadqiqotchilar tomonidan ushbu sun'iy muhit ba'zan “ikkinchi tabiat”, deb nomlanadi.

Taniqli faylasuf M. Xaydeggerning yozishicha: “...insonning faoliyati madaniyat sifatida tushuniladi va uni tashkil etadi. Madaniyat yuksak qadriyatlarni inson qadr-qimmatini madaniylashuv yo'li bilan amalga oshishidir”⁴².

Biroq madaniyat *artefaktlarning shunchaki yig'indisi*, ya'ni inson qo'li bilan yaratilgan moddiy bo'lmay, balki inson o'z faoliyatining mahsuliga va faoliyatiga qo'shadigan *fikrlar dunyosidir*. Yangi fikrlarni yaratishning o'zi ma'naviy madaniyat (san'at, din, ilm)dagi faoliyatning fikriga aylanadi. Fikrlar dunyosi cheksiz bo'lib, u inson fikrlari mahsulotlarining dunyosi, inson aqlining saltanatidir. Modomiki, madaniyat inson faoliyatiga bog'liq ekan, uning tuzilishi inson faoliyatining tuzilishi bilan aniqlanishi lozim.

⁴² Хайдеггер М. Время картины мира // Новая технократическая волна на Западе. –М., 1986. - С. 93.

Insoniyat biologik jihatdan bir turga mansub, lekin ijtimoiy jamoa sifatida bir tur bo‘lolmaydi. Insonlarning turli hamjamiyatlari o‘ziga xos hayot faoliyati usullari va shakllarini ishlab chiqqan, bir-biridan farq qiladigan tabiiy va tarixiy sharoitlarda yashaydi. Hamjamiyatlarning o‘zaro ta’siri jarayonida mazkur usul va shakllar bir-biridan o‘zlashtiriladi. Masalan, balet qayerdan kelgan? Fransiyadan. Yoki teatr qayerdan kelgan? G‘arbdan.

Madaniyatlar “umumiy” bo‘lmaydi, har qanday madaniyat muayyan hamjamiyat, xalqning ijtimoiy amaliyotidagi o‘ziga xos usullarini birlashtiradi. Masalan, o‘zbek madaniyati uzoq yillik tarixga ega bo‘lishiga qaramay, u O‘rta Osiyo madaniyatiga aylanmagan.

Milliy madaniyat boshqa milliy madaniyatlar bilan muloqotga kirishadi va ona madaniyatning e’tiboridan chetda qolgan jihatlar o‘rtaga chiqadi. Gap shundaki, aksariyat kishilar o‘zlarining dunyoni tushunishlari, hayot tarzlari va yashash yo‘llarini to‘g‘ri deb hisoblashadi. O‘zlari tanish bo‘lgan qadriyatlarni hammabop va barcha uchun tushunarli deb o‘ylashadi. Qachonki boshqa madaniyat vakillari bilan to‘qnashganlarida o‘zlari to‘g‘ri, deb hisoblab kelgan qoliplar ish bermaganida muvaffaqiyatsizlik sababi va bu muvaffaqiyatsizlikni bartaraf etish yo‘llari haqida o‘ylay boshlashadi.

Madaniyat va tamaddun. “Sivilizatsiya” (lot. civilis – fuqaro) termini XVII asrda vujudga kelgan. O‘sha davrda *madaniyatlilik* (sivilizovannost) so‘zi vahshiylik, madaniyatsizlikning ziddi, madaniyatning sinonimi sifatida tushunilgan. XIX asrning oxiriga kelib, nemis ilmiy adabiyotida bu ikki termin farqlana boshlandi. *Madaniyatlilik* deganda, ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida jamiyatning moddiy va ijtimoiy ne‘matlar majmuyiga ega bo‘lishi tushunila boshlandi. *Madaniyatga* esa sivilizatsiyaning ma’naviy tarkibi sifatida qaraldi.

Nemis faylasufi O. SHpengler madaniyat haqidagi ta’limotni rivojlantirib, har bir madaniyatning o‘limi bo‘lgan o‘z tamadduni mavjudligini qayd etadi. Tamaddun har qanday ijtimoiy-madaniy dunyo rivojlanishining oxirgi bosqichidir. Madaniyat shaxsning individual betakrorligi va har xilligidan kelib chiqib turli-tumanlik yaratadi, tamaddun esa bir xil qilishga, standartlashga harakat qiladi. Madaniyat

saralangan, tamaddun demokratiyalashgandir. Madaniyat milliy, tamaddun xalqarodir.

Ingliz-amerika an'alarida tamaddun boshqacha tushuniladi. XX asrning taniqli tarixchisi A.Toynbi jamiyatning turli tiplarini, ya'ni har qanday alohida ijtimoiy-madaniy dunyoni tamaddun, deb ataydi. Zamonaviy amerikalik tadqiqotchi S.Xantington tamaddunni oliy toifadagi kishilar jamoasi sifatida izohlaydi. Olim 8 ta yirik: *g'arbiy, konfutsiylik, yapon, islom, hind, pravoslav-slavyan, lotin-amerika va afrika* tamaddunini ko'rsatib o'tadi.

Rus tilida "sivilizatsiya" so'zi fransuz va ingliz tillaridan farqli o'laroq, 1767-1777-yillarda paydo bo'lgan. N. A. Berdayevning fikricha, madaniyat (kultura) ruhga, tamaddun esa faqat metodlar va vositalarga egadir.

M. K. Mamardashvilining qarashicha, *madaniyat* faqat shaxsiy ma'naviy sa'y-harakatlar orqali qo'lga kiritiladi, *tamaddundan* esa foydalaniladi. Madaniyat yangini yaratadi, tamaddun faqat ma'lum narsani tarqatadi.

SHunday qilib, madaniyatni ikki yo'nalishda rivojlangan deyish mumkin: **1) insonning moddiy ehtiyojlarini qondirish – bu yo'nalish tamaddunda rivojlanadi; 2) ma'naviy ehtiyojlarni qondirish, ya'ni madaniyat ramziy xususiyat kasb etadi.**

Lingvokulturologiya uchun tamaddunga nisbatan madaniyat katta qiziqish uyg'otadi. Binobarin, tamaddun moddiydir, madaniyat esa ramziydir.

4-mavzu. Madaniyatlararo muloqot va tarjima

Til ham madaniyat, ham tabiat hodisasi sifatida mavjud. SHubhasiz, til madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, insoniyatning ijtimoiy tarixidagi eng muhim yutuqlardan biri sanaladi. Lekin boshqa tomondan tilning materiyasida insonning biologik tabiati namoyon bo'ladi. Bu o'rinda ko'p narsa nutqiy faoliyatning fiziologik va psixofiziologik imkoniyatlari bilan aniqlangan. Masalan, dunyoning barcha tillarida unli va undoshlar hamda ko'plab tovushlar almashinuvi zanjirining mavjudligi madaniyat bilan emas, tabiat bilan bog'liqdir. Binobarin, inson faqat

unlilar yoki undoshlarning o'zi bilan nutq hosil qila olmaydi. Tabiat til strukturasi teran xususiyatlarini hamda matnni hosil qilish va uni qabul qilish qonuniyatlarini aniqlaydi. Madaniyat esa tilning mazmun jihatini aniqlaydi⁴³.

Insonning nutqiy faoliyati tug'mami yoki keyin shakllanganmi? degan savol haligacha munozarali bo'lib qolmoqda. Insonning nutq imkoniyatini psixofiziologik mexanizm bilan ta'minlaydigan tug'ma lisoniy qobiliyatga egaligini barcha e'tirof etgan. Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikricha, bu inson miya qobiliyatining dastlabki ontogenez yillaridagi birinchidan, muayyan til belgilari tizimini, ikkinchidan, matn tuzishda kerakli belgilarni tanlash qoidalarini o'zlashtirishini ifodalaydi. Lisoniy qobiliyatni amalga oshirish atrofidagi muayyan til egalari bilan muloqot qilish jarayonida yuz beradi. N. Xomskiyning ta'limotiga ko'ra, lisoniy qobiliyatning tug'ma komponenti juda sermazmun bo'ladi, shuning uchun ontogenezda til o'rganish "noldan" boshlanmaydi. Lisoniy qobiliyat ayrim tug'ma va universal bilimlarni o'z ichiga oladi, inson ular yordamida jumlar hosil qiladi va tushunadi. SHunday qilib, N.Xomskiy til strukturasi va semantikaning botiniy xususiyatlarini tabiiy-genetik asosga tutashtiradi⁴⁴.

"Til va madaniyat" masalasi ko'p qirrali bo'lib, unga madaniyat tarixchisi, tilshunos, faylasuf, psixolog, etnograf va adabiyotshunos turlicha yondashadi. Biroq masalaning tilshunoslikka oid tomoni ikki jihatlidir, chunki til va madaniyat o'zaro munosabatda bo'ladi. SHunga ko'ra, ikkita savol tug'iladi: 1) turli madaniy jarayonlar tilga qanday ta'sir ko'rsatadi? 2) madaniyatga til qanday ta'sir qiladi?

Mashhur rus tilshunosi G.O.Vinokurning "tilni o'rganayotgan har qanday tilshunos, albatta, tanlagan tili uning mahsuloti bo'lgan o'sha madaniyatning tadqiqotchisiga aylanadi"⁴⁵ degan tezisi tilshunoslikning shakllanishidan boshlab tasdiqlanib kelmoqda.

I.Gerderning 1770-yilda yozilgan "Tilning kelib chiqishi haqida talqin" asarida inson faoliyatidagi to'rt asosiy hodisa: til, madaniyat, jamiyat va milliy ruh

⁴³ Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. I. 2 изд. - М., 2000.

⁴⁴ Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. М., 1972. – С. 259; Язык и мышление. М., 1972. – С. 122.

⁴⁵ Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. –М., 1959. –С. 211.

bir-biri bilan bog‘lagan. Til o‘zining kelib chiqishiga ko‘ra madaniyat bilan bog‘liq bo‘lib, u jamiyat bilan birga takomillashadi. Tilning madaniyat bilan organik bog‘liqligi uni milliy ruhning muhim tarkibiy qismiga aylantiradi⁴⁶.

Til va madaniyatning o‘zaro munosabati V. fon Gumboldtning ta‘limotida (1985) batafsil yoritilgan: 1) moddiy va ma‘naviy madaniyat tilda mujassamlashadi; 2) har qanday madaniyat milliydir, uning milliy xarakteri tilda dunyoni o‘ziga xos ko‘rish vositasi bilan ifodalanadi; tilga har bir xalq uchun o‘ziga xos bo‘lgan ichki shakl xosdir; 3) tilning ichki shakli – “xalq ruhi” va uning madaniyatining ifodasi; 4) til inson va uning o‘rab olgan dunyo orasidagi halqa hisoblanadi. V. fon Gumboldtning qarashlari A. Potebnyaning “Tafakkur va til”, SH. Balli, J. Vandriyez, I. A. Boduen de Kurtene, R.O.Yakobson va boshqa tadqiqotchilarning asarlarida o‘ziga xos talqin qilingan.

Tilshunoslarning hech biri “til va madaniyat” masalalari bilan amerikalik mashhur tilshunos va madaniyatshunos E.Sepirchalik (1884-1939) ko‘p va samarali shug‘ullanmagan deyish mumkin. E.Sepirning “Tilshunoslik va madaniyatshunoslik bo‘yicha tanlangan asarlari” (“Izbrannie trudi po yazikoznaniyu i kulturologii” M., 1993)da “til va madaniyat” masalalariga doir qator savollar quyidagicha yoritilgan.

Madaniyat nima? E.Sepirning fikricha, madaniyat – turmush tarzimizni tavsiflovchi, ijtimoiy meros qilib olingan amaliy malakalar va g‘oyalar majmuyi (185-bet). E.Sepirning boshqa bir talqiniga ko‘ra, madaniyat – jamiyat tomonidan amalga oshiriladigan qadriyatlarning tanlab olinishi (193-bet). Madaniyat xatti-harakatlar bilan qiyoslanadi (207-bet).

Til oldin paydo bo‘lganmi yoki madaniyat? E.Sepir til madaniyatdan oldin paydo bo‘lgan, chunki til madaniyatga nisbatan ma‘no ifodalovchi vosita sanaladi, deb hisoblagan (42-bet). Til milliy madaniyat mavjudligi va uning ifodalanishining asosiy shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Biroq E.Sepirga ko‘ra, til ijtimoiy va madaniy rivojlanish mahsulidir. Til madaniyatning ijtimoiylashgan qismidir (265-bet).

Til va madaniyatning mushtarakligi nimada? Birinchidan, nutq ham madaniyat ham konseptual tanlab olishni talab qiladi (60-bet). Ikkinchidan, tillar

⁴⁶ Гердер И. Г. Идеи и философия истории человечества. –М., 1977. –С. 233.

ham, madaniyatlar ham kamdan kam holatlarda o‘z-o‘zicha yetarli bo‘ladi (173-bet). Bu ikki hodisaning farqini E.Sepir shunday izohlagan: “Jamiyatni **nima** qilishi va **nimani** o‘ylashiga qarab madaniyatni, **qanday** o‘ylashiga qarab esa tilni aniqlash mumkin” (193-bet).

Til va madaniyat qanday o‘zaro ta’sir qiladi? Til madaniyatga nisbatan madaniyatni to‘plash va uni meros qilish kumulyativ (lot. cumulatio - to‘plash, yig‘ish, jamg‘arish) xususiyatiga ega bo‘ladi. CHunonchi, kumulyativlik ham oddiy, ham rivojlangan tillar va madaniyatlarning xususiyatidir (233-bet). E.Sepirning fikricha, madaniyatni saqlanib qolishining asosiy shakllaridan biri “maqollar, standartlashgan duolar, qarg‘ishlar, xalq rivoyatlari, nasl-nasab shajarasi” hisoblanadi. Tildagi farqliliklar madaniyat farqliliklarini ko‘rsatadi (245-bet)⁴⁷.

Til va madaniyat 1) kommunikativ jarayonlarda; 2) ontogenez (inson lisoniy qobiliyatlarining shakllanishi)da; 3) filogenez (insonning irsiy va ijtimoiy shakllanishi)da o‘zaro aloqada bo‘ladi.

Ushbu ikki mohiyat 1) tilda ommaviy adresat (so‘zlovchi murojaat qilgan kishi)ni belgilash hodisasi, madaniyatda saralanganlik qadrlanadi; 2) madaniyat (tilga o‘xshash) belgilar tizimi bo‘lsa-da, u o‘zicha tashkil bo‘la olmaydi; 3) til va madaniyat turli semiotik tizimlardir⁴⁸.

“Til va madaniyat” masalasi favqulodda murakkab va ko‘p qirrali bo‘lgani uchun mazkur masalaga turlicha yondashiladi:

Birinchi yondashuv rus faylasuflari S.A.Atanovskiy, G. A. Brutyan, Ye. I. Kukushkin, E. S. Markaryanlar tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, uning asosiy mazmuni quyidagicha: til va madaniyatning o‘zaro aloqasi bir tomonga bo‘lgan harakatdir; til borliqni aks ettiradi, madaniyat esa bu borliqning ajralmas qismidir, til madaniyatning in’ikosidir.

Ikkinchi yondashuv E. Sepir va B.Uorf maktabining qarashlarida o‘z aksini topgan. Mazkur gipotezaning asosida insonlar olamni o‘z ona tillari vositasida turlicha ko‘rishadi. Tilda aks ettirilgan olamgina mavjud. Modomiki, har bir til

⁴⁷ Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. –М., 1993.

⁴⁸ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.60.

borliqni o'ziga xos usullar bilan aks ettirar ekan, unda tillar bir-biridan o'zining "olamning lisoniy manzarasi"ga ko'ra farqlanadi. E. Sepir va B.Uorfning gipotezasida quyidagi asosiy masalalar ajratiladi: 1. Til unda so'zlashuvchi xalqning tafakkur usuli bilan bog'liqdir. 2. Olamni bilish usuli subyektlarning qanday tillarda fikrlashiga bog'liqdir⁴⁹.

Uchinchi yondashuvga ko'ra, til madaniyatning dalilidir: 1) til – biz ajdodlarimizdan meros qilib olgan madaniyatning tarkibiy qismi; 2) til – madaniyatni o'zlashtirishning asosiy vositasi; 3) til – barcha madaniy hodisalarning eng muhimi.

Xullas, til madaniyatning tarkibiy qismi va uning vositasidir. U ruhimizning borlig'i, madaniyatimizning ko'rinishidir; u milliy mentallikning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi. Til inson oldida tafakkur sohasini ochgan mexanizmdir (N.I.Jinkin).

O'zbek tilshunosligida til va madaniyat tushunchalari quyidagicha izohlanadi: "til va madaniyat deganda, ko'pincha, "nutq madaniyati" deyiladigan muammo assotsiativ holda esga tushsa-da, bu ikki o'rindagi madaniyatning aynanligini aslo ko'rsatmaydi. Til va madaniyat deganda, odatda, (to'g'risi ham shu) til orqali u yoki bu madaniyatni yoki aksincha, madaniyatni o'rganish orqali u yoki bu tilni tushuntirish nazarda tutiladi, aniqroq aytadigan bo'lsak, lingvokulturologiyadagi madaniyatning ma'nosi "aqliy-ma'naviy yoki xo'jalik faoliyatida erishilgan daraja, saviya (*nutq madaniyati*)" emas, balki "kishilik jamiyatining ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari majmuyi (*madaniyat tarixi, o'zbek madaniyati*)" demakdir"⁵⁰.

Olamning lisoniy manzarasi. Har qanday til alohida olam manzarasiga ega va lisoniy shaxs ana shu manzaraga mos ravishda ifodalarning mazmunini tuzishga majburdir. Bunda tilda o'z aksini topgan insonning olamni o'ziga xos idroki namoyon bo'ladi.

Til insonning olam haqidagi bilimlarining shakllanishi va mavjud bo'lishidagi

⁴⁹ Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в зарубежной лингвистике. –М., 1960. –Вып. 1. –С. 174.

⁵⁰ Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 10.

muhim omildir. Lisoniy shakllarda muhrlangan mazkur bilimlar majmuyi “olamning lisoniy manzarasi”, deb nomlanadi.

Olamning manzarasi (lisoniy ham) tushunchasi insonning olam haqidagi tasavvurlarini o‘rganish asosida yaratiladi. Agar olam – o‘zaro munosabatdagi inson va muhit bo‘lsa, olam manzarasi – inson va muhit haqidagi ma’lumotni qayta ishlash natijasidir⁵¹.

M. Xaydeggerning qayd qilishicha, “manzara” so‘zi deganda birinchi navbatda, biron narsaning tasviri haqida o‘ylaymiz, “olam manzarasi dunyoning tasvirini emas, balki olamni manzaradek tushunishni ifodalaydi”. Real dunyoni aks ettiruvchi olamning manzarasi va olamning lisoniy manzarasi o‘rtasida murakkab munosabatlar mavjud bo‘ladi. Olam manzarasi makon (yuqori-quyi, o‘ng-chap, sharq-g‘arb, uzoq-yaqin), zamon (kun-tun, qish-yoz), miqdor va h.k. o‘lchovlar vositasida tasavvur etilishi mumkin. Uning shakllanishiga til, an’analar, tabiat va landshaft, ta’lim va tarbiya va boshqa ijtimoiy omillar ta’sir ko‘rsatadi.

Olamning lisoniy manzarasi insonni olamga (tabiatga, hayvonlarga, o‘z-o‘ziga) bo‘lgan munosabatini shakllantiradi. Har qanday tabiiy til dunyoni bilishning muayyan usulini aks ettiradi. Unda ifodalangan ma’nolar muayyan qarashlarning yagona tizimida, o‘ziga xos jamoaviy falsafada mujassamlashadi va u barcha til egalari uchun majburiylik kasb etadi. Mazkur tilda so‘zlashuvchilar dunyosi shakllanadi, ya’ni olamning lisoniy manzarasi leksika, frazeologiya va grammatikada muhrlangan olam haqidagi bilimlar majmuasidir.

Olam manzarasi, ya’ni olam haqidagi bilimlar individual va jamoaviy bilishning asosida yotadi. Til esa bilish jarayonining talabini bajaradi. Turli kishilarda, masalan, turli davrlar, turli ijtimoiy va yosh guruhlari, turli bilim sohalari va h.k.ning vakillarida olamning konseptual manzaralari farqlanishi mumkin. Har hil tillarda so‘zlashuvchi kishilar muayyan sharoitlarda bir-biriga yaqin bo‘lgan olamning konseptual manzaralariga, aksincha, bir tilda so‘zlashuvchi kishilar

⁵¹ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.64.

olamning turli konseptual manzaralariga ega bo'lishlari mumkin⁵².

SHunday qilib, olamning konseptual manzarasida umuminsoniy, milliy va shaxsiy o'zaro munosabatlar bo'ladi.

Olamning lisoniy manzarasini yaratishda frazeologizmlar alohida rol o'ynaydi. Ular "xalq hayotining ko'zgusi"dir. Frazeologik birliklarning tabiati til egasining bilimlari, hayotiy tajribasi va mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy-tarixiy an'analari bilan chambarchas bog'liqdir. Frazeologik birliklarning semantikasi inson va uning faoliyatini tavsiflashga qaratiladi⁵³.

Frazeologizmlar vositasida yaratilgan olamning lisoniy manzarasini tahlilida uning antroposentrik xususiyatini ta'kidlash joiz. Olamning antroposentrik manzarasi frazeologizmlar yo'nalishining insonga qaratilganligi bilan ifodalanadi. Bunda inson barcha narsalarning o'lchovi sifatida ishtirok etadi: ko'p – *boshini yeb*; to'la, butun – *boshdan oyoq*; kichik – *ko'z ilg'amas*; tez – *ko'z ochib yumguncha* va h.k.

Olamning lisoniy manzarasi turfa ranglar, xususan, mifologemalar, obrazli metaforik so'zlar, o'xshatishlar, konnotativ so'zlar, stereotiplar, ramzlar va h.k. vositasida yaratiladi. Har qanday til o'zida mazkur til egasining dunyoqarashini belgilaydigan va olam manzarasini shakllantiradigan milliy, o'ziga xos xususiyatlar tizimini mujassamlashtiradi. Har qanday madaniyat o'zining kalit so'zlariga ega bo'ladi. Bu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning tilimizning milliy-madaniy xususiyatlari haqida bildirgan quyidagi fikrlarini keltirish ayni muddaodir: "...tilimizdagi mehr-oqibat, mehr-muhabbat, mehr-shafqat, qadr-qimmat degan, bir-birini chuqur ma'no-mazmun bilan boyitadigan va to'ldiradigan iboralarni olaylik. Qanchalik g'alati tuyulmasin, bu iboralarni boshqa tillarga aynan tarjima qilishning o'zi mushkul bir muammo. SHuni aytish lozimki, bu tushunchalar kimdir shunchaki o'ylab topgan shirin kalom, quloqqa xush yoqadigan so'zlar emas. Bunday tushunchalar asrlar mobaynida el-yurtimizning dunyoqarashi, ma'naviy hayotining negizi sifatida vujudga kelgan, ongu shuurimizdan chuqur joy olgan buyuk

⁵² Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.65.

⁵³ Фраzeологический словарь русского литературного языка / Под ред. А. И.Федорова. –М., 1996; Образные средства русского языка / Под ред. В.Н.Телия. –М., 1995.

qadriyatlarining amaliy ifodasidir”⁵⁴.

SHunday qilib, olamning lisoniy manzarasini o‘rganish masalasi inson va uning turmushi, uning dunyo bilan o‘zaro munosabati, uning mavjudligining sharoitlarini aks ettiradigan olamning konseptual manzarasi masalasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Olamning lisoniy manzarasi insonning turli olam manzaralarini izohlaydi va umumiy olam manzarasini aks ettiradi.

“Geshtalt” tushunchasi. Olamning lisoniy manzarasini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishning ortishi lisoniy geshtaltlar nazariyasini bilimlar strukturasi sifatida qaralgan freymlar nazariyasi bilan aloqador qilishga urinayotgan kognitiv tilshunoslik bilan ham bog‘liqdir.

Lisoniy geshtaltlar nazariyasi kognitiv tilshunoslikning asoschilaridan biri bo‘lgan J. Lakoff tomonidan ilgari surilgan. J. Lakoffning qayd qilishicha, fikrlar, idroklar, emotsiyalar, bilish jarayonlari, motorli faoliyat hamda til ayni strukturalar bo‘lgan “geshtaltlar”dan tarkib topgan⁵⁵.

Geshtalt nemischa so‘z bo‘lib, u “obraz, tuzilma, yaxlit shakl” ma’nolarini anglatadi⁵⁶. Ilmiy adabiyotlarda geshtaltga biror obyektning qismlar yig‘indisi sifatida emas, balki yaxlit holda idrok etish jarayoni deb ta’rif beriladi⁵⁷.

Umuman, *geshtalt yaxlit obraz* hisoblanadi, ya’ni biron bir obyektning butunicha idrok qilinishi *geshtalt*, deb tushuniladi. Geshtalt-psixologiya idrokning yaxlitligiga asoslanadi: ayrim shakllarning alohida bo‘laklari o‘z ma’nosini butunning (*geshtaltning*) tarkibida topadi. Masalan, *daraxt* tushunchasi olinganda, daraxtni predmet sifatida idrok etuvchi shaxs uni qismlar yig‘indisi, ya’ni tana, ildiz, shoxlar va barglardan iborat o‘simlik sifatida emas, balki shu qismlarga bo‘linuvchi yaxlit jism – daraxt sifatida idrok qilishi muhim hisoblanadi. Yoki J. Lakoffning ta’biricha, *janjal* va *urush* ayni terminlar bilan tasvirlanadi, Demak, ular bir xil tasavvur qilinadi,

⁵⁴ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 7.

⁵⁵ Лакофф Дж. Лингвистические гештальты / Дж. Лакофф // Новое в зарубеж. лингвистике. Вып. 10. Лингвистическая семантика. –М.: Прогресс, 1981. –С. 350–368.

⁵⁶ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. –Жиззах, 2006. –Б. 47.

⁵⁷ Хрестоматия по истории психологии. –М., 1980. –С.84-89; Алефиренко Н. Спорные проблемы семантики. –М., 2005. –С. 326; Сафаров Ш. Кўрсатилган асар. –Б. 47.

ya'ni ular ayni geshtalt (yaxlit obraz – SH.Usmanova) bilan bog'lanadi⁵⁸.

Geshtaltlar botiniy mazmundor bo'lgan alohida til birliklaridir. Geshtaltlar tilda amalga oshishi bilan birga, insonning borliqni idrok qilishi asosini tashkil qiladi, bilish jarayonlarini yo'naltiradi, motorli aktlarning o'ziga xos xususiyatlarini va h.k. aniqlaydi.

Tilga nisbatan geshtaltlarning botiniyligi bir necha jihatlarida namoyon bo'ladi. CHunonchi, tilning zohiriy sathida ayni geshtalt turli fikrlarni keltirib chiqarishi mumkin va bunda faqat maxsus izlanishlar orqaligina ularning birligini aniqlash mumkin⁵⁹.

SHunday qilib, geshtaltlar konseptual bog'lanishlar bo'lib, ular inson psixikasining botiniga tegishli bo'lgan va tabiiy tilning kategoriyalari doirasidan tashqarida yotgan universal tasavvurlar mohiyatidir.

O'xshatishlar tashqi dunyoni bilishning eng qadimiy usullaridan hisoblanadi. O'xshatishlar muayyan xalqning ilk tafakkur tarzini va tasavvurlarini tamsil etadi. Ularda ma'lum davrda yashagan ajdodlarimizning kechinmalari, tasavvurlari muhrlangan bo'ladi.

Turkiy xalqlar tafakkurini ifodalashda o'xshatishlarning o'ziga xos o'rnini haqida Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida alohida ta'kidlangan: “Biron xotin tuqqanda doyardan: tulki tug'dimi yoki bo'rimi deb so'raladi. Ya'ni qizmi yoki o'g'ilmi demakdir. Qizlar aldoqchi hamda yalinchoq bo'lganliklari uchun tulkiga, o'g'il bolalar ulardagi botirlikka asosan bo'riga o'xshatiladi”⁶⁰. Bu o'rinda *tulkidek qiz, bo'ridek yigit* o'xshatish qurilmasining faqat *tulki* va *bo'ri* etaloni qo'llangan bo'lib, uni o'xshatishning qisqargan shakli – metafora deyish mumkin.

O'rta Osiyo xalqlarining qoraxoniylar davridagi hayotini har tomonlama yoritib bergan Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” asarida hoqonlarga xos fazilatlarini namoyon etadigan quyidagi o'xshatishlar qayd qilingan: “Hoqon... jangda arslonning yuragiga ega bo'lishi lozim... yovvoyi to'ng'izdek qaysar; bo'ridek kuchli;

⁵⁸ Лакофф Дж. Кўрсатилган асар. –Б. 350–368.

⁵⁹ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.66.

⁶⁰ Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). I. –Тошкент: ЎзФА, 1963. –Б. 404.

ayiqdek jasur bo'lishi kerak; ho'kizdek..., hakkadek..., qarg'adek..., tulkidek..., tuyadek..., arslondek... va boyqushdek... bo'lishi lozim"⁶¹.

Insonning dunyoni bilishida o'xshatish-qiyoslash benihoya katta o'rin tutadi. Ikki yoki undan ortiq predmet yoki tushunchani o'xshash yoki farqli jihatlarini aniqlash maqsadida qiyoslash, taqqoslash tashqi dunyoni bilishning eng keng tarqalgan mantiqiy usullaridan biri sifatida inson faoliyatining deyarli barcha sohalarida kuzatiladi. Bu behad muhim mantiqiy kategoriya, tabiiyki, tilda ham o'z aksini topadi⁶².

Prof. N. Mahmudov o'zbek tilidagi o'xshatishlarni to'rt unsurga ajratib, ularni o'xshatish subyekti, o'xshatish etaloni, o'xshatish asosi va o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi deb nomlaydi. "...o'xshatishlar o'ziga xos obrazli tafakkur tarzining mahsuli sifatida yuzaga keladi. SHuning uchun ham ular nutqda hamisha badiiy-estetik qimmatga molik bo'ladi, nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'xshatishlarning ikki turi, ya'ni: 1) individual-muallif o'xshatishlari yoki erkin o'xshatishlar va 2) umumxalq yoki turg'un (doimiy) o'xshatishlar farqlanadi"⁶³.

Erkin o'xshatishlar muallifning o'ziga xos original o'xshatishlari bo'lib, u yozuvchining mahoratini belgilaydi. Masalan: *Miryoqub ...ikki kishining pichirlashib gaplashganini eshitdi, yuragi objuvoz likopiday ura boshladi* (CHO'lpon. Kecha va kunduz)⁶⁴.

O'xshatish qurilmalaridan farqli o'laroq, o'xshatishga asoslangan matnlarda "o'xshatish asosi, ya'ni ikki obyektни o'zaro o'xshatish uchun asos bo'lgan referent so'z orqali emas, balki jumlar orqali voqe bo'ladi. Masalan: *Ilk muhabbat bahor osmonidagi bulutga o'xshaydi. Oppoq. Pokiza. SHaffof... Na qo'lingiz bilan tutasiz. Na ortidan yugurib yetasiz... SHamol uni qayoqqa olib ketishini ham bilmaysiz... Birinchi muhabbatning ko'pincha natijasiz tugashi balki shundadir...* (O'.Hoshimov.

⁶¹ Radlov W. Das Kutadku Bilik des Yusuf Chass Hadschib aus Balasagun. –St-Petersburg, 1891-1910. –P. 205-206.

⁶² Махмудов Н. Семантико-синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка: Дисс. ...док-ра филол.наук. –Ташкент, 1984. –Б 259.

⁶³ Махмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изохли луғати. –Тошкент: Маънавият, 2013. –Б. 5.

⁶⁴ Кўрсатилган асар, 6-бет.

Daftar hoshiyasidagi bitiklar)⁶⁵.

Xalq og‘zaki ijodida o‘xshatishlar muhim ahamiyat kasb etadi. “...baxshi yoki ertakchi ham asarga o‘z individual o‘xshatish, qiyoslashlarini kiritishi mumkin. Ammo bu ham an’anaga, epik ijod qonuniyatiga mos kelmasa, asar sujetiga singishmaydi, uning “yotligini” xalq darrov anglab oladi. O‘zida xalqning an’ana, udum, marosim, fikr tarzini ifoda etgan detalgina xalqona obrazning ma’nosini ochishi, kengaytirishi mumkin”⁶⁶.

Turg‘un o‘xshatishlarning mohiyati shundan iboratki, ularda o‘xshatish etalonida ifodalangan obraz barqarorlashgan bo‘ladi, bunday o‘xshatishlar, garchi muayyan shaxs yoki ijodkor tomonidan qo‘llangan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan til jamoasida urfga kirib, doimiy ifodalar sifatida turg‘unlashgan, umumxalq tili leksikonidan joy olib ulgurgan bo‘ladi. Bunday o‘xshatishlar xuddi tilda tayyor birliklar kabi nutqqa olib kiriladi⁶⁷.

Tildagi o‘xshatishlarni tadqiq etgan tilshunoslarning aksariyati turg‘un o‘xshatishlarning idiomalarga yaqin turishini yoki idioma maqomida bo‘lishini, ular ko‘p asrlar mobaynida kishilar nutqida qo‘llanish natijasi sifatida turg‘unlashib, so‘zlovchilar ongida muayyan modellar shaklida mustahkamlanib qolishini, o‘xshatish etalonining, ya’ni o‘xshatish asosidagi obrazning muayyan belgi-predmet bilan muntazam va qat’iy bog‘liq bo‘lishini ta’kidlaydi⁶⁸.

Lingvokulturologiyani ko‘proq turg‘un o‘xshatishlar qiziqtiradi. Negaki, “turg‘un o‘xshatishlar milliy ong jumbog‘ini yechishga imkon beradigan yorqin obrazli vositalardan biri hisoblanadi”, “dunyoni o‘ziga xos milliy tarzda ko‘rish o‘xshatish semantikasida aks etadi”⁶⁹.

⁶⁵ Худойберганава Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013. –Б. 97-98.

⁶⁶ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 70.

⁶⁷ Махмудов Н., Худойберганава Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Маънавият, 2013. –Б. 6.

⁶⁸ Некрасова Н. Сравнения общеязыкового типа в аспекте сопоставительного анализа художественных идиолектов // Лингвистика и поэтика. –М.: Наука, 1979. –С. 225; Лебедева Л. Устойчивые сравнения русского языка. –Краснодар: Кубинский ГУ, 2003. –С. 3; Хакимзянов Ф. О словаре устойчивых сравнений татарского языка // Российская тюркология. –Москва-Казань, 2010. -№2. –С. 80.

⁶⁹ Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М., 2001. –С. 133-134.

Turli lingvomadaniyatlardagi o‘xshatishlarning qiyosiy tahlili

Har xil lingvomadaniyatlardagi turg‘un o‘xshatishlarni qiyoslash insonning xarakteri va xatti-harakati bilan bog‘liq bo‘lgan o‘xshatishlarning etaloni sifatida hayvon va jonivorlarni bildiruvchi so‘zlardan ko‘proq foydalanilganini ko‘rsatadi. Masalan, qiyoslanilgan tillarning aksariyatida tulki ayyorlik, aldoqchilik, yolg‘onchilik ramzi, etaloni sifatida faol ishlatiladi: *tulkiday ayyor, tilki gibi* (turkcha) *xitriy kak lisa* (ruscha), *as false as fox* (inglizcha), *you kathi* (koreyscha). Mutaxassislarning ta’kidlashicha, g‘arb va slavyan lingvomadaniyatlarida, xususan, ingliz va rus tillarida *as false as fox, xitriy kak lisa* turg‘un o‘xshatishlari mifopoetik manbalarga asoslanadi, chunki qadimgi tasavvurlarga ko‘ra, tulki jodugar hisoblangan, unda yo‘qolish, ko‘rinmaydigan bo‘lib qolish qobiliyati mavjud bo‘lgan⁷⁰. Qayd qilingan xususiyatni sharq lingvomadaniyatida, xususan, koreys va xitoy madaniyatida ham kuzatish mumkin. Koreys va xitoy mifologiyasida tulkining qizga aylanib qolishi keng tarqalgan.

Lingvomadaniyatlarning aksariyatida turg‘un o‘xshatishlarni obraz va uning mazmuni jihatidan bir-biriga muqobilligi, muqoyasa obyektlarining o‘xshashligiga guvoh bo‘lamiz. Masalan, “befahmlik, beso‘naqaylik, qo‘pollik” *ayiqday* (o‘zbekcha), *ayi gibi* (turkcha), *ko‘m kathi* (koreyscha), *kak medved* (ruscha); “kuchli, qo‘rqmas”, “mardlik, jasorat” *arslon kabi* (o‘zbekcha), *aslan gibi* (turkcha); “semirmoq”, “ko‘p ovqat yemoq” *cho‘chqaday* (o‘zbekcha), *As fat as a pig* (inglizcha), *tweji kathi* (koreyscha); “ko‘p ovqat yemoq” *molday* (o‘zbekcha), *so‘ kathi* (koreyscha); “befahm” *eshakday* (o‘zbekcha), *eşek gibi* (turkcha), *kak osel* (ruscha) va h.k. etalonlar vositasida ifodalanadi.

Lingvomadaniyatlarning aksariyatida ayni o‘xshatish etalonlari turli belgilarning o‘lchovi sifatida qo‘llanilishi mumkin: o‘zbek tilida *qo‘ydek* “yuvoshlik”, turk tilida *koyun gibi* “ahmoq, dovdird”, “qaror berishda yoki xatti-harakatlarida boshqalarga tobe bo‘lgan”, rus tilida *ovsa* etaloni “qo‘rqoqlik”; o‘zbek

⁷⁰ Панченко Н. Сравнение как средство дескрипции лжи и обмана // Основное высшее и дополнительное образование: проблемы дидактики и лингвистики. –Волгоград: ВГТУ, 2000. –С. 138-143.

tilida *bo'riday* “dovyurak, mard”, “g‘ajimoq, tish qayramoq”, turk tilida *kurt gibi* “ishning ko‘zini biladigan”, rus tilida *kak volk* “och”; o‘zbek tilida *ilonday* “chaqmoq, zahar sochmoq”, “sovuq”, turk tilida *ylan gibi* “xoin, yoqimsiz”, rus tilida *kak zmeya* “badjahl”; o‘zbek tilida *itday* “qopmoq”, “sadoqatli”, “akillamoq”, “yugurmoq”, “izg‘imoq”, “ergashmoq”, “ishlamoq”, “ichmoq” turk tilida *köpek gibi* “laganbardor”, rus tilida *kak sobaka* “aqlli”; o‘zbek tilida *ho‘kizday* “qaysar”, “katta, qo‘pol”, “kuchli”, “ishlamoq”, turk tilida *öküz gibi* “ahmoq, tushunchasiz”; o‘zbek tilida *maymunday* “sakramoq, irg‘ishlamoq”, “o‘ynatmoq”, turk tilida *maymun gibi* “g‘alati, kulgili harakatlar qilmoq”, “taqlidchi” va h.k.

Ba‘zi lingvomadaniyatlar uchun me‘yoriy hisoblangan o‘xshatish etalonlari boshqa xalqlarning lisoniy mental an‘analari uchun begona bo‘lishi mumkin. Masalan, o‘zbeklarda xushbichim qomatli ayollarga *sarvday*, turklarda gavdali ayollarga *at gibi* o‘xshatishi qo‘llaniladi. Hindlarda sohibjamol qizning yurishi filning ulug‘vor va mahobatli qadam tashlashiga muqoyasa qilinadi. Yoki hind ayoli sigirga qiyoslanganda u xursand bo‘ladi, chunki hind xalqining idrokida sigir go‘zallik timsoli sifatida gavdalanadi. SHuningdek, Hindistonda sigir muqaddas hayvon sanaladi.

O‘zbek lingvomadaniyati uchun ayollarning yuzini oyga, olmaga, ba‘zan kulchaga, inglizlarda olchaga, atirgulga (*as red as a cherry /rose/*), xitoy va koreyslarda o‘rikka, majnuntol novdasiga qiyoslash me‘yor hol hisoblanadi.

Xitoy va Koreyada ayollarni ilonga o‘xshatilsa, ular xursand bo‘lishadi. CHunki, mazkur lingvomadaniyatlarda ilon donolik, go‘zallik va epchillik ramzi hisoblanadi.

Ayni tushuncha turli lingvomadaniyatlarda o‘zgacha ifoda vositalari, ya‘ni boshqacha o‘xshatish etalonlari vositasida aks ettirilishi mumkin. Masalan, baquvvat kishilarni o‘zbeklar filga, inglizlar otga muqoyasa qilishadi: *filday baquvvat, strong as a horse*. Yoki o‘zbeklar tinimsiz ishlaydigan, mehnat qiladigan kishilarni chumoliga (*chumoliday*), turklar esa ariga o‘xshatadilar (*ari gibi*).

Dunyoni obrazli qiyoslash maqsadida istifoda etiladigan ba‘zi o‘xshatish etalonlari boshqa lingvomadaniyatlarda frazeologizm yoki metafora ko‘rinishida

namoyon bo'lishi ham mumkin. Masalan, o'zbek madaniyatida "imillamoq, sudralmoq" ma'nosida qo'llaniladigan *toshbaqaday* etaloni koreys madaniyatidagi *kabo'k thata* (toshbaqa minmoq) frazeologizmiga muqobil bo'ladi. O'zbek tilida "semirmoq", "ko'p ovqat yemoq"ni anglatgan *cho'chqaday* o'xshatish etaloni koreys tilida *tweji* (cho'chqa) ko'rinishida metaforaga aylanganini ko'rish mumkin. Yoki rus tilida "qo'rqoq" ma'nosi *kak zayats* o'xshatishi bilan, turk tilida *tavşan yürekli* metaforasi bilan ifodalanadi.

Har bir lingvomadaniyatda shu xalqning mentalitetini, uning o'ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi turg'un o'xshatishlar mavjud bo'ladi. Masalan, "o'zbek tilidagi *musichaday beozor (odam)* o'xshatishini boshqa tillarda uchratish qiyin. *Musichaday* o'xshatish etalonida milliy-madaniy konnotatsiya mavjud, unda "beozorlik" belgisining o'zbekka xos ta'kidi yaqqol o'z ifodasini topgan. Musichaga xos yumshoq tabiat va harakat o'zbek idrokida ijobiy talqin topishidan tashqari, bu mushfiq qush haqidagi islomiy rivoyat ham musichaday etalonining an'anaga kirishiga ta'sir etgani ehtimoldan holi emas. Ana shu tariqa *musichaday beozor* turg'un o'xshatishi beozorlikning o'zbekcha o'lchovi sifatida tamoman milliy obraz maqomini olgan"⁷¹. Lekin hamma lingvomadaniyatlarda ham shunday emas. Masalan, ingliz tilida "beozorlik" timsoli sifatida "kabutar" qabul qilinganini kuzatish mumkin: *As harmless as a dove* (*Musichaday beozor*). Yoki koreys tilida "sigirday beozor" birikmasini uchratish mumkin. SHuningdek, *cin gibi* o'xshatishi turk tiliga xos milliy-madaniy konnotatsiyani ifodalab, u "aqli, bilimdon" belgisini ifodalashga xizmat qiladi. CHunki turk xalq ertaklarida *cin* (jin, ajina) aqli, epchil, abjir obraz sifatida talqin qilinadi.

O'xshatishlar har bir xalqning iqlimi, fauna va florasi, joylashgan hududining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ham yaratiladi. Masalan, *So'fining tani shu topda Arabiston tog'larining saratondagi toshlariday qizib yonardi* (CHO'lpon. Kecha va kunduz). CHO'lpon tomonidan yaratilgan mazkur o'xshatishda Arabiston iqlimining juda issiqligidan kelib chiqqan holda, Razzoq so'fining ruhiy

⁷¹ Махмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Маънавият, 2013. –Б. 10-11.

holati ifodalangan.

Iqlim sharoitiga ko‘ra qor bilan tez-tez to‘qnashmaydigan Arabiston, Afrika, Misr Arab Respublikasining lingvomadaniyatlarida “qordek oppoq sochlar” o‘xshatishi uchramaydi. CHunonchi, qorning nimaligini ko‘z oldiga keltira olmagan mazkur madaniyatlarda ijobiy baholanayotgan biror narsaning “qor”ga qiyolanishi zaruriy obrazli ifodani yarata olmaydi. SHuning uchun bunday o‘xshatishni qayd etilgan mamlakatlarning tillariga tarjima qilganda, “sutdek oppoq sochlar” deb berish maqsadga muvofiqdir.

Yoki “ko‘pgina oq rangli narsalarning rus tilidagi singari o‘zbek tilida ham obrazli tarzda “qor”ga muqoyasa etilishi nutqiy an’anaga aylangan bo‘lishiga qaramasdan, ijobiy ta’riflanayotgan oppoq tishlar “qor”ga emas, balki qimmatbaho “sadaf”ga qiyos etiladi: *Net, Xor v gorod uexal, - otvechal paren, ulibayas i pokazivaya ryad belix, kak sneg, zubov – ZO, 28 // Yo‘q, Xor shaharga ketgan, - dedi yigit kulimsirab, sadafdek oppoq tishlarini ko‘rsatib – O‘X, 15*⁷².

O‘zbek she’riyatida *tunday* o‘xshatishidan sochning qoraligini ifodalash uchun keng foydalaniladi:

Kel endi tashlama, qo‘yma

Bu tunning qo‘ynida yolg‘iz.

Hijronni boshimga yoyma,

Ey *tundek* sochi qora qiz (CHo‘lpon. Tun).

SHOTland lingvomadaniyatida sochning qoraligi zog‘(qarg‘a)ga qiyoslanadi. Binobarin, SHotlandiya shimoliy o‘lka bo‘lib, u yerda yilning deyarli barcha faslida zog‘larni uchratish mumkin. Mazkur o‘xshatishni shotlandiyalik shoir Robert Byornsning “John Anderson” she’rida uchratish mumkin. B.Xolbekova “John Anderson” she’rining rus va qozoq tillaridagi tarjimalarini quyidagicha tahlil qiladi:

John Anderson my jo, John,

When we were first acquaint,

Your *locks were like the raven,*

Your bonie brow was brent.

⁷² Мусаев К. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. –Б. 219-220.

Mazmuni: “Qadrdonim, mening do‘stginam Jon Anderson, birinchi bor sen bilan ko‘rishganimizda, sochlaring zog‘(qarg‘a) rangiga o‘xshar (ya‘ni qop-qora edi, yosh eding), barq urib do‘ng peshonangni bezab turardi...”. Ingliz tilida agar soch qarg‘aga o‘xshatilsa, ingliz o‘quvchisi faqat qarg‘a(zog‘)ning o‘zini emas, balki uning rangini tushunadi. Tadqiqotchi *Your locks were like the raven, Your bonie brow was brent* misrasining rus tarjimoni S.Marshak tomonidan: *Gustoy krutoy tvoy lokon, Bil cheren tochno smol* tarzida tarjima qilinib, ingliz tilida “qarg‘a”ga qiyoslangan soch “mum” (saqich)ga aylanganligini, qozoq tarjimoni Qubondiq SHang‘itboyev tomonidan esa: *Samay shashqn togilgen, Qara edi g‘oy komirden* kabi qozoqchalashtirilishi natijasida ruschadagi “mum” (saqich) sochlari qozoqchada “ko‘mirdan ham qora”ga aylanganini aytadi⁷³.

O‘zbek tilida tim qora, ya‘ni chiroyli, jozibador ko‘zning *charosga* muqoyasa qilinishi fikrni obrazli ifoda etishning an‘anaviy usuli bo‘lib, rus tilida bunday vazifa *qora smorodina* (chernaya smorodina) zimmasiga yuklatiladi⁷⁴. SHu asosda mahalliy floralar zamirida *charosday qop-qora ko‘zlar va glaza, chernie kak mokraya smorodina* o‘xshatishlari yuzaga kelgan.

Mif, ertak, doston va badiiy asar qahramonlari vositasida ham muayyan o‘xshatishlarning vujudga kelganligini kuzatish mumkin. Jumladan, o‘zbek tilida “baquvvat, pahlavon, gavdali, juda ham kuchli, bahodir” ma‘nosida *Alpomishday*; rus tilida “jasur, botir” ma‘nosida *kak Axill*, ingliz tilida “jasur va botir” ma‘nosida *as brave as Robim Hood* o‘xshatishlari qo‘llaniladi.

Umuman, o‘xshatishlar har bir xalqning lingvomadaniy boyligi bo‘lib, ular milliy dunyoqarash, dunyodagi hodisalarni milliy tasavvurlarga ko‘ra taqqoslash, qiyoslash natijasida shakllanadi.

Gegel: “o‘z ma‘nosida qo‘llaniladigan so‘z o‘z-o‘zidan tushunarli ifodadir, metafora esa boshqacha ifodadir”⁷⁵, – deb yozgan edi. Qator adabiyotlarda

⁷³ Сирожиддинов Ш., Одилова Г. Бадий таржима асослари. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2011. – Б. 80.

⁷⁴ Мусаев Қ. Кўрсатилган асар, 211-бет.

⁷⁵ Гегель. –М., 1969. –С. 115.

metaforaning yashirin o'xshatish ekanligi qayd qilinadi⁷⁶. Binobarin, Aristotelning fikricha, o'xshatish ham metaforadir, chunki ular o'rtasida arzimagan farqlar mavjud, xolos. Masalan, *u sherday tashlandi* ifodasida o'xshatish bor, agar ifoda *sher tashlandi* tarzida o'zgartirilsa, metafora yuzaga keladi⁷⁷.

Metaforalarning mazmun jihati, shuningdek, ularga biriktirilgan madaniy konnotatsiyalar kognitiv bilishning manbasiga aylanib bormoqda. SHuning uchun ham obrazli-motivlashgan so'zlar (metaforalar) madaniy belgilarning ko'rsatkichiga aylanadi. Lingvokulturologiyani metaforalarning aynan mana shu jihati qiziqtiradi.

Kognitiv tilshunoslikning taniqli vakili J.Lakoff hamda mashhur faylasuf M.Jonson metaforalarni shunday izohlashadi: "Metaforalar nafaqat kundalik hayot, nafaqat til, balki tafakkur va faoliyatimizga ham kirib boradi. Bizning kundalik tushunchaviy tizimimiz ham o'z mohiyatiga ko'ra metaforikdir"⁷⁸. J.Lakoff va M.Jonson tadqiqotida tahlil etilgan *vaqt bu – pul, vaqt bu – cheklangan zaxira, vaqt bu – qimmatbaho buyum* kognitiv metaforalari o'zbek tilida so'zlashuvchi nutq egalari tezaurusida ham mavjudligi (Masalan: Bu ishga ko'p vaqt *sarfladim*; Vaqtim *tugay* deyapti; Behuda ishlar vaqtini *o'g'irlyadi*) bir qator kognitiv metaforalarning kognitiv-semantik universalisiya ekanligidan dalolat beradi⁷⁹.

Tadqiqotlarda metaforalar ongning universalialari sifatida belgilangan. Zamonaviy psixologlar dunyoni metaforalar asosida ko'rishni insonning genezisi va madaniyati bilan bog'lashga harakat qilishadi. Bobo tilning metaforik xususiyatga ega bo'lgani, protokommunikatsiyaning esa metaforalar darajasida amalga oshirilgani haqida taxmin qilinadi.

Metafora tildagi universal hodisa bo'lib, u barcha tilga xosdir. Uning universalligi makonda va zamonda, til strukturasi hamda uning vazifalarida namoyon bo'ladi. Metafora o'zida fundamental madaniy qadriyatlarni aks ettiradi,

⁷⁶ Арнольд И. Стилистика современного английского языка. –Л.: Просвещение, 1973. –С. 146; Махмудов Н., Худойбергана Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013. –Б. 9.

⁷⁷ Аристотель. Риторика / Античные риторика. –М.: МГУ, 1978. –С. 134.

⁷⁸ Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем (перевод Н.В. Перцова) // Теория метафоры. –М., 1990. –С. 387-416.

⁷⁹ Худойбергана Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013. –Б. 49.

zero, u milliy-madaniy dunyoqarashga asoslangandir⁸⁰.

“Metafora hosila ma’no yuzaga kelishi hodisalarining faoli hisoblanadi. U tilshunoslikda qayd etilishicha, hosila ma’no yuzaga kelishining hosil qiluvchi va hosila ma’no referentlari o‘zaro o‘xshash kelishiga asoslanadi”⁸¹. Prof. M.Mirtojiyevning qayd qilishicha, buni differensial-semantik metod bo‘yicha tahlil etib ko‘rilganda yaqqol tasavvur etish mumkin. Masalan, *ulamoq* fe’li “uchlarini biriktirib bog‘lamoq” leksik ma’nosi – sememasiga ega. U yana “uchiga qo‘shib uzaytirmoq” hosila ma’no – sememani orttirgan. Ular bildirgan harakat o‘rtasida o‘xshashlik bor. Ya’ni hosila ma’no yuzaga kelishi metafora hisoblanadi⁸².

Ba’zi mutaxassislarning fikricha, “metafora – o‘xshatishning qisqargan shakli”. Prof. M.Mirtojiyevning yozishicha, “bu fikr ham o‘rni bilan to‘g‘ri”dir. “Masalan, o‘zbek tilida tokni zararlaydigan oidium kasalligini *kul* so‘zining hosila ma’nosi ifodalaydi. Uni “kulga o‘xshash kasallik” o‘xshatish qurilmasining qisqargan shakli deyish juda to‘g‘ri bo‘ladi. Bu o‘rinda o‘xshatish subyekti tushib qolib, o‘xshatish qurilmasining faqat *kul* etaloni butun ma’nosini o‘zida saqlagan va o‘xshatishning qisqargan shakli – metafora yuzaga kelgan. Ya’ni buni metaforaning ayrim ko‘rinishi sifatida ko‘rsatish mumkin”⁸³.

Lingvomadaniy birliklarni qiyoslashda yoki ularni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda o‘sha davr madaniyati, xususan, xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos xususiyatlarini e’tiborga olish lozim. Masalan, “Shekspirning “Qirol Lir” pyesasida Lirga o‘zini afgor Tom deb tanishtirgan Edgan unga “o‘tmish tarixi”ni hikoya qilib berar ekan, uning nutqida qo‘llanilgan muqoyasaviy birliklar rus va o‘zbek tillariga shu tillarda mavjud bo‘lgan muvofiq lisoniy vositalar yordamida adekvat o‘girilgan: *...hog in sloth, fox in stealth, wolf in greediness, dog in madness, lion in pray* – KL, 105 // *...bil ya svinyoy po lenosti, lisoy po xitrosti, volkom po jadnosti, psom po yarosti, lvom po xiynosti* – KL, 539 // *...yalqovlikda cho‘chqa, makkorlikda kal,*

⁸⁰ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.88, 91.

⁸¹ Baldinger К. Die Senasiologie. –Berlin: Akademie Verlag, 1957. –S. 87; Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. –С. 70; Ҳожиёв А. Семасиология // Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент: Фан, 1981. –Б. 221 ва бошқа манбалар.

⁸² Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.95.

⁸³ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.95.

so‘qtoylikda bo‘ri, badjahllikda it, vahshiylikda arslon edim – QL, 429. Birliklar tarkiblarida jonivorlarning uch tilda ham bir xil xulq-atvorni jonlantira olishlari ularni moddiy jihatdan aniq tarjima qilish, aniqrog‘i, ularni tayyor ekvivalentlari bilan almashtirish imkoniyatini bergan. O‘zbekcha tarjimada makkorlik an’anaviy “tulki” emas, balki “kal” obrazi orqali jonlantirilgan ekan, ushbu holatda asliyatning davr xususiyati to‘g‘ri yaratib berilgan. Hozirgi paytda makkorlik va mug‘ombirlikning tulki fe‘l-atvoriga badiiy muqoyasa etilishi an’anaviy tus olgan bo‘lsa-da, o‘tmish o‘zbek adabiyotida, xususan, xalq og‘zaki ijodiyotida bu xulq “kal kirdikorlari”ga muqoyasa etilar edi”⁸⁴.

N.D.Arutyunovanning qayd qilishicha, metaforada yolg‘on va haqiqat o‘zaro birlashadi... Metafora nafaqat qisqargan o‘xshatish, shu bilan birga, qisqargan qarama-qarshilik hamdir⁸⁵.

Metaforalarni ham xuddi o‘xshatishlar singari turg‘un va individual-muallif metaforalariga ajratish mumkin. Turg‘un metaforalarga *dunyo – bu – teatr, dunyo – bu – kitob, sevgi – bu – olov, vaqt bu – pul* va h.k. misol bo‘ladi.

Individual-muallif metaforalariga N.Eshonqulning “Tun panjaralari” nomli qissasidan olingan quyidagi mikromatndagi metaforalarni misol qilib ko‘rsatish mumkin: “...Sen nega meni bu xilvatga, bu zulmatgan tashlab ketding? Nega qalbidagi *imon chiroqlarini* o‘chirding? Axir sendan buni kutmagandim-ku? Mana shu kichkina ko‘rimsiz yuragimda *muhabbatning kemalari* suzib yurardi-ku? Sen nega meni *yolg‘izlikning yirtqich quzg‘unlariga* tashlab ketding? Nega meni *umidsizlikning oq ayiqlariga* yem qilib tashlab ketding?”⁸⁶.

Umuman, metaforalarni yaratish mexanizmi quyidagicha bo‘ladi: turli mantiqiy sinflar orasidan umumiy xususiyatlar va belgilar asosida tenglashtirilgan ikki xil predmet tanlab olinadi. Masalan, *bosh* – “tananing bo‘yindan yuqorigi, oldingi qismi”; boshdagi yuqori, oldingi qismlik xususiyati “sabzavotning yumaloq o‘rami” hosila ma’noga ko‘chirilishi mumkin. Masalan, o‘zbek tilida: *bir bosh piyoz*; turk tilida: *bir baş soğan*.

⁸⁴ Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. –Б. 214-215.

⁸⁵ Арутюнова Н.Д. Метафора дискурс / Теория метафоры. –М.: Прогресс, 1990. –С. 5-32.

⁸⁶ Худойберганова Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013. –Б. 104.

Metaforalar ma'lum "vaqt o'tishi bilan o'zining estetik qimmatini, yangiligini yo'qotishi mumkin". Masalan, *stolning oyog'i, shishaning og'zi* va h.k. Bunday holatlarda mazkur metaforalar obrazlilik yaratish vositasi sifatida iste'moldan chiqadi. Umuman, metaforalar tez eskirib, o'rniga yangisi kelib turishi bilan tavsiflanadi.

Evfemizm va disfemizm

Turli xalqlarning ruhiyati ularning tilidagi evfemizm va disfemizmning yuzaga kelishida namoyon bo'ladi. Muayyan tilning mazkur hodisalarni tadqiq etishda ana shu til egasi bo'lgan xalqning ruhiyati, dunyoqarashi, urf-odatleri, udumlari, irim-sirimlari, inonchlari diqqatga olinishi lozim.

Evfemizm ifodaga ijobiy yondashuvni yuzaga keltirish maqsadi bilan amalga oshiriladi⁸⁷. U shu tilda gaplashuvchi xalqning irimi, madaniyligi bilan bog'liq holda yuzaga chiqariladi. Prof. A. Hojiyev evfemizm hodisasini shunday izohlaydi: "Evfemizm (yun. euphemismos < eu – yaxshi + phemi – gapiraman) – narsa-hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi; qo'pol beadab so'z, ibora va tabu o'rnida qo'pol botmaydigan so'z (ibora)ni qo'llash. Masalan, *ikkiqat, bo'g'oz* so'zlari o'rnida *homilador, og'ir oyoqli* so'zlarini qo'llash"⁸⁸. *Disfemizm* esa ifodaga salbiy yondashuvni yuzaga keltirish maqsadi bilan amalga oshiriladi⁸⁹.

Mavjud so'zga evfemistik ma'no yuklanar ekan, bu ma'no qo'llanmay qolgan so'zning ma'nosi bo'ladi. Ya'ni u leksik sathga mansub hisoblanadi. Uni asosan tabu bilan bog'laydilar. Tabuga uchragan so'z yoki ibora o'rnida to'g'ridan to'g'ri evfemizm qo'llanadi, ya'ni ma'lum so'zga tabuga uchragan lug'aviy birlikning ma'nosi yuklanadi, u evfemistik ma'no bo'lib qoladi⁹⁰.

Tabu so'zini birinchi marta ingliz kapitani J. Kook 1777-yilda Polineziyadagi Tonga orolida aniqlagan. *Tabu* so'zi tonga tilidagi < *tapu* < *ta* – "belgilamoq", "ajratmoq" va *pu* – "butunlay" so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, "butunlay

⁸⁷ Қаранг: Вандриес Ж. Язык. –М., 1937. –С. 206; Булаховский Л.А. Введение в языковедение. –С. 49; Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. –С. 284; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –М.: Советская энциклопедия, 1966. –С. 521.

⁸⁸ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Тошкент: ЎзМЭ, 2002. –Б. 131.

⁸⁹ Ахманова О.С. Ўша луғат. –С. 137

⁹⁰ Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. –С. 284.

ajratilgan”, “alohida belgilangan”, ya’ni “man etmoq, taqiqlamoq” ma’nosini anglatgan. Tabu aksariyat xalqlarning mifologik inonchlari asosida vujudga kelgan.

Tabu yo diniy, yo irim, yo noxushlik uyg‘otishi nuqtayi nazaridan taqiqlashdir⁹¹. Masalan, musulmonlarda “Qur’on” kitobini tahoratsiz qo‘lga olish, o‘zbeklarda qiblaga oyoq uzatib o‘tirish yo yotish, mo‘g‘ullarda pichoqni olovga tiqish man qilinadi. Bular diniy nuqtayi nazardan belgilangan tabulardir.

Tabular ikkiga: *etnografik va lingvistik* tabularga ajraladi. O‘zbeklarda supurgini, o‘qlovni tik qo‘ymaslik, birovning orqasidan supurmaslik, axlatdan hatlamaslik, otashkurakni oyoq ostida qoldirmaslik, suprani egasiz yig‘ishmaslik, nonning ushog‘ini yerga tushirmaslik, qaychini ochib qo‘ymaslik, qalampirni qo‘lga bermaslik, turkiy va eroniy xalqlarda suvni ifloslatmaslik, suvga tupurmaslik, mo‘g‘ullarda qozondan pichoq bilan go‘sht olmaslik, chodirda suv to‘kmaslik, olovga yaqin joyda daraxt kesmaslik, qamchiga tayanmaslik, koreyslar va xitoyliklarda kosadagi ovqatga qoshiqni tiqib qo‘ymaslik (faqat marhumga atalgan ovqatgagina qoshiq tiqib qo‘yiladi) kabilar irimga asoslangan etnografik tabular hisoblanadi.

Lingvistik tabu lug‘aviy birlikning yo xalq irimi nuqtayi nazaridan, yo atash noxushlik uyg‘otishi nuqtayi nazaridan muomalada qo‘llanishining taqiqlanishidir⁹². Masalan, o‘zbek tilida *chayon* so‘zi tilga olinmaydi. CHunki uni atash chaqirish ma’nosini beradi, deb tushuniladi. Ma’lumki, bu hasharot havfli bo‘lib, zahari nihoyatda o‘tkir. U chaqsa, qattiq azob beradi. SHuning uchun uning nomi o‘zbeklarda taqiq qilingan. Ya’ni *chayon* so‘zini tilga olmaslikning o‘zi tabu deb qaraladi... U (ya’ni tabu ta’kid bizniki – SH.U.) boshqa xalqlarda ham ko‘plab uchraydi. Masalan, nemislar ham, ruslar ham, tatarlar ham o‘z tillarida ayiqning nomini atamaydilar⁹³.

Evfemizm tabuga uchragan so‘z ma’nosini yoqimliroq ifodali biror so‘z hosila ma’no sifatida aks etilishi hisoblanadi. Masalan, *chayon* so‘zi tabuga uchragan, qo‘llanishi man qilingan edi. Bu leksik hodisadir. Uning ma’nosi *eshak* so‘zida ifoda

⁹¹ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.120.

⁹² Булаховский Л.А. Введение в языковедение. –С. 49; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –М.: Советская энциклопедия, 1966. –С. 467.

⁹³ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.121.

topdi. Evfemizm soʻz yoki iboraning hosila maʼno yuzaga keltirishi bilan bogʻli holda voqelanadi... metafora evfemik maʼno hosil boʻlishida katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, *chayon* soʻzi leksik maʼnosi *eshak* soʻzi leksik maʼnosi soʻzning evfemik maʼnosi sifatida voqelangan. Chunki *chayon* dumini gajak qilib turishi jihatidan *eshakka* oʻxshaydi. Mana shu oʻxshashlik *eshak* soʻzida evfemistik metaforik maʼno hosil boʻlishi uchun sababdir⁹⁴.

Evfemizmlar “ovchilik tili”da keng qoʻllaniladi. Masalan, rus tilida *medved* soʻzining oʻrniga *lesnik*, *xozyain*, *potapich* soʻzlaridan foydalaniladi. Kabardin tilida *ayiq* – *maymoq*, *kiyik* – *sershox*, *toʻngʻiz* – *yirik*, *boʻri* – *kul rang*, *quyon* – *uch labli*, *ilon* – *uzun dumli* va h.k.dan istifoda etiladi.

Baʼzi oʻzbek oilalarida erkak xotiniga katta qizining ismi bilan, xotin esa eriga katta oʻgʻlining ismi bilan xitob qiladi. Xotinga nisbatan *onasi*, *oyisi*, *ayasi*, eriga nisbatan *otasi*, *dadasi*, *adasi* kabi murojaat shakllarini qoʻllash mumkin: *Toʻgʻri*, *dadasi*, *men aytaman*. *Hoy onasi*, *suyunchini choʻz*. Mazkur xitob shakllari ibtidoiy davrlardan qolgan tabu qoldigʻi boʻlib⁹⁵, u oilada er-xotindan koʻra koʻproq bolalarning ota-ona juftligini, sherikligini, yaʼni bolalarning qadrini, ahamiyatini namoyon qiladi. Ayni holat koreys tilida ham kuzatiladi. Oilada farzand tugʻilgandan keyin er-xotinning munosabatlari oʻzgacha tus oladi. Ularning bir-biriga boʻlgan hurmati yanada ortadi. Bu hurmat katta farzandning ismini qoʻshib xitob qilish orqali amalga oshiriladi: er xotiniga (farzandning ismi+omma) *Arim-omma* “Arimning onasi”, xotin esa eriga (farzandning ismi+abba) *Arim-abba* “Arimning otasi”, yoki *egi abba* “bolamning otasi”, deb murojaat qiladi.

Lingvomadaniyatlarda evfemik omonimiya ham keng tarqalgan hodisalardan biri sanaladi. Masalan, oʻzbek tilida *ketmoq 1*, turk tilida *gitmek 1*, koreys tilida *torakata (qaytmoq)1*, rus tilida *uyti 1*, *ketmoq 2* “oʻlmoq”, *gitmek 2* (Ben gidersem adım kalır / Dostlar beni hatırlasın), *torakata 2*, *uyti 2* (“ushyol iz jizni”); oʻzbek tilida *xayrlashmoq 1*, turk tilida *vedalaşmak 1* *xayrlashmoq 2* “oʻlmoq” (Bultur shunaqa “uka”lardan uchtasi bilan xayrlashdim...), *vedalaşmak 2*; oʻzbek tilida

⁹⁴ Миртожиев М. Кўрсатилган асар, 122, 124-бетлар.

⁹⁵ Kuçkartayev İ. Özbeklerde Hitap Sözlere ve Hitap Kültürü // Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri. A., 2000, s. 325.

kuzatmoq 1, turk tilida *uğurlamak 1*, *kuzatmoq 2* “o‘lmoq” (Tunov kuni qishloq eng aziz kishisini kuzatdi), *uğurlamak 2* va h.k.

Xullas, “**evfemizm** tabuga uchragan yoki atash uchun noqulaylik tug‘diradigan so‘z o‘rnida yoqimli his uyg‘otuvchi belgi berish maqsadida, xuddi shunday belgiga yaqin narsa, harakat, holat kabilarning nomi yoki o‘sha noqulaylikni yopib yuboruvchi so‘z yo lug‘aviy birlik bilan atashdir”.

Disfemizm so‘zlovchining tinglovchiga yoki biror predmetga nisbatan masxara, istehzoli, iltifotsiz qarashini bildiradi⁹⁶. Disfemizmlar so‘zning deyarli hosila ma‘nosi sifatida yuzaga keladi. U hosila ma‘noni yuzaga keltiruvchi quyidagi hodisalar natijasi bo‘ladi⁹⁷:

1. Metaforaga ko‘ra hosil bo‘ladi. Masalan, *cho‘chqa* (o‘zbekcha), *domuz* (turkcha), *tweji* (koreyscha); *tulki* (o‘zbekcha), *tilki* (turkcha), *you* (koreyscha).

2. Metonimiyaga ko‘ra hosil bo‘ladi. Masalan, *chuvrindi*, *eshak* kabi disfemizmlar odamga nisbatan qo‘llanar ekan, yo uning ustidagi, yo uning harakatiga qarab aloqadorligi nazarda tutilgan.

3. Sinekdoxaga ko‘ra hosil bo‘ladi. Masalan, *qorin* (o‘zbekcha), *göbek* (turkcha), *kalla* kabi disfemizmlar odamga nisbatan qo‘llanar ekan, uning belgisi muchasi e‘tiborga olinadi.

Disfemizmlar tilning yashovchan qatlami bo‘lib, ular barqarorligi bilan tavsiflanadi.

Ijtimoiy muloqot tizimida insonlar mazkur jamiyat, guruh va ijtimoiy muhitda qabul qilingan ramzlardan foydalanmasdan yashay olmaydilar. Insonni hayvondan farqlovchi jihatlardan biri – uning ramzlashtirishga bo‘lgan ehtiyojidir. Zamonaviy antropologiyada B.Franklinning (*toolmaking animal*) formulasi biroz o‘zgartirilib, “inson o‘zining tabiatiga ko‘ra *symbolmaking animal*, ya‘ni inson nafaqat “mehnat qurollari ishlab chiqaradigan”, balki “ramzlar yaratadigan” mahluq hamdir”, deb talqin qilinadi. Demak, dunyo ramzlardan iborat, ramzlar insoniyatning ilk, haqiqiy ijodidir.

⁹⁶ Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. –Б.67.

⁹⁷ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.131.

Inson moddiy muhitdan tashqari, ramziy olamda ham yashaydi. Inson o'z tarixining ilk davrlarida ma'nolar dunyosida yashagan, dunyoni ramzlar orqali qabul qilgan, tabiat bilan ramzlar orqali munosabatda bo'lgan. SHunga ko'ra, "inson tilini to'la ma'noda ramzlar tili deyish mumkin". Ramzlar o'z-o'zidan shakllanmagan, ular insonning bilish mahsuli sifatida vujudga kelgan.

Insonlar o'rtasidagi aloqa "ramz" ("simvol") so'zining o'zida aks etgan. Yunoncha "simvol" so'zi dastlab sopol yoki chinni parchasini ifodalab, do'stona munosabatlar belgisi bo'lib xizmat qilgan. Mehmonni kuzatayotgan mezbон mehmonga sopol yoki chinni parchasining bir bo'lagini bergan, ikkinchi bo'lagini esa o'zida olib qolgan. Bu mehmon qachondir yana uyga kelganida, uni ana shu sopol parchasidan tanib olishgan. Demak, qadimgi davrlarda "simvol" so'zi "shaxs guvohnomasi" ma'nosida qo'llanilgan.

Ramz tushunchasi qator fanlar nuqtayi nazaridan turlicha talqin qilinadi: 1) ramz – belgi bilan o'xshash tushuncha (tillarni sun'iy formallashtirishda); 2) hayotni san'at vositasida obrazli o'rganishning o'ziga xosligini ifodalovchi universal kategoriya (estetika va san'at falsafasida); 3) muayyan madaniy obyekt (madaniyatshunoslikda, sotsiologiyada va boshqa ijtimoiy fanlarda); 4) ramz belgi bo'lib, uning dastlabki ma'nosidan boshqa ma'no uchun shakl sifatida foydalaniladi (falsafa, lingvistika, semiotika va h.k.)⁹⁸.

Lingvokulturologiyani ramzning belgilik jihati qiziqtiradi. Agarda oddiy belgi insonga ma'nolarning predmetlar olamiga kirish imkoniyatini bersa, ramz ma'noviy munosabatlarning predmetlar mavjud bo'lmagan olamiga kirish imkoniyatini beradi. Ramz insonning anglab bo'lmaydigan botiniy tomoniga murojaat qiladi⁹⁹. Ramzni o'z predmeti bilan aloqasini yo'qotgan ma'no sifatida tasavvur qilish mumkin.

Ramz – inson ruhiyatining tili bo'lib, u tabiat bilan ana shu tilda gaplasha boshlagan. Aynan ana shu ramzlar tilida miflar, ertaklar, dostonlar yaratilgan. Folklor ramzlari muayyan xalqning ilk tafakkur tarzini, tasavvurlarini, ijodini tamsil etadi.

⁹⁸ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С. 95.

⁹⁹ Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, Наука, 2010. –С. 189.

Jumladan, turkiy xalqlar og‘zaki ijodida “Ulgen – yorug‘lik va ezgulik. Erlikxon – zulmat va yovuzlik, Momaqaldiraq – tangrilar ovozi, Yashin – tangrining o‘qi, Sel – yovuz ruhning ofati, Tog‘ – tilsimli qo‘rg‘on, Suv, Tuproq – tiriklik, G‘or – ruhlar makoni, Osmon – ezgulik tangrilar, Yer osti – yovuz ruhlar makonining ramzi, kodlashgan ismlari”¹⁰⁰ bo‘lgan.

Qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og‘zaki ijodi namunalarining eng katta ma‘naviy boyligimiz ekanligini Prezidyentimiz I.A.Karimov ham alohida ta‘kidlaganlar: “Ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan tortib, bugungi kunda kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan ming-minglab qo‘lyozmalar, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san‘at ... va boshqa sohalarga oid qimmatbaho asarlar bizning buyuk ma‘naviy boyligimizdir. Bunchalik katta merosga ega bo‘lgan xalq dunyoda kamdan kam topiladi”¹⁰¹.

Demak, xalq og‘zaki ijodida muayyan davrda yashagan ajdodlarimizning kyechinmalari, tasavvurlari muhrlangan. Ularda ifodalangan ramzlarni tadqiq etish va ularni to‘g‘ri talqin qilish ajdodlarimizning ichki dunyosini yoritib berishga, bizni ularga yaqinlashtirishga, ma‘naviyatimizni boyitishga xizmat qiladi.

Turli lingvomadaniyatlarda ramzlar talqini

Ramz – tashqi dunyoning turli madaniyat vakillari ichki dunyosi, ongi, tafakkuri va ruhidagi aksidir. Har bir insonda, har qanday madaniyat vakilida ichki dunyoni o‘ziga xos qabul qiluvchi “tug‘ma mexanizm” mavjud bo‘ladi. Bu “tug‘ma mexanizm” tashqi dunyoni ramzlar, timsollar orqali “qayta ishlab” qabul qilishga moslashgandir.

Ijtimoiy muloqot tizimida muayyan obyektlar, masalan, predmet, harakat, hodisa, matn, tasvir, hayvon, o‘simlik, rang, raqam va h.k. ramz bo‘lib xizmat qiladi. Ramzlar moddiy (buyum, predmet), tushunchaviy, so‘zli, tasviriy va ovozli bo‘lishi mumkin.

Hayvon ramzlari

¹⁰⁰ Эшонқулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 67.

¹⁰¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 23.

Ot – Mahmud Koshg‘ariyning ta‘biri bilan aytganda “turkning qanotidir”¹⁰². “Ot turkiy qabilalarda totem jonivorlardan biri bo‘lib, ezgulik ruhi sifatida shomonga yovuz ruh ustidan g‘alaba qilishda yordam beradi. SHomonlarning hassalari ko‘pincha ot ramzini ifodalaydi va o‘zbek xalqida hozirgacha otning devi bor degan inonchlar saqlanib qolgan”. Farg‘onada, Qo‘qonda, Samarqandda, O‘ratepada devni ot qiyofasida tasavvur qilinadi. o‘zbek xalq ertaklari va dostonlarida “ot qahramonning sadoqatli yo‘ldoshi, hamrohi, yordamchisi, ba‘zan o‘rinbosari sifatida uchraydi. Alpomishni Boychibor, Go‘ro‘g‘lini G‘irotsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. “Pahlavon Rustam” ertagida ot Rustamni hamisha falokatlardan asraydi. “Malikai ayyor” dostonida ot qahramonning sarguzashti va qahramonliklariga teng sherik. Ertak va dostonlarda devlar ham ba‘zan ot ko‘rinishida keladi yoxud bir yumalab otga aylanadi. Bir afsonaga ko‘ra, otlar tangrilar bilar ajdarholardan tarqalgan. SHu sababli xalq og‘zaki ijodida qanotli otlar ko‘p uchraydi”¹⁰³. O‘zbek inonchlariga ko‘ra, o‘limi yaqinlashgan yoki o‘lim xavfi tug‘ilgan kishining tushiga ot kirib, o‘limdan darak beradi. Islomda ot baxt va boylik; buddizmda narsalarning yashirin tabiati; nasroniylikda Quyosh, jasorat, olijanoblik; kelt mifologiyasida ot-xudolar obrazi; xitoy mifologiyasida samo, olov, janub, shuningdek, muchallardan biri; yapon mifologiyasida oq ot – mehr, rahm-shavqat ma‘budasi, qora ot – yomg‘ir xudosi; Sibir va Oltoy shomonligida qurbonlik hayvoni sifatida talqin qilinadi.

Bo‘ri – turkiy xalqlarning totemi bo‘lib, u jasurlik, bo‘ysunmaslikni tamsil etadi. Kelt mifologiyasida bo‘ri quyoshni yutib yuboruvchi; Xitoyda yebto‘ymaslik, ochko‘zlik; nasroniylikda yovuzlik, vahshiylikni ifodalaydi.

Qo‘y – islomda qurbonlik hayvoni; nasroniylikda Iso Masih – cho‘pon va qurbonlik qo‘zisi; induizmda otash tangrisi, muqaddas olov timsolidir. o‘zbek xalq ertaklarida ko‘k qo‘chqor – afsonaviy homiy jonivordir.

Tulki – aksariyat madaniyatlarda ayyorlik, aldoqchilik, yolg‘onchilik timsoli sifatida talqin qilinadi. Yaponiyada oq tulki – to‘kin-sochinlikni anglatadi. Xitoyda tulki – uzoq umrni tamsil etadi. SHuningdek, xitoy va koreys xalqlarining

¹⁰² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-том. –Тошкент: Фан, 1960. –Б.83.

¹⁰³ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 68-69.

mifologiyasida tulkining qizga aylanib qolishi qolishi keng tarqalgan. Xitoyliklarning qadimiy inonchlariga ko‘ra, tulki ellik yoshida ayolga, yuz yoshida yosh qizga aylanadi. Ming yil yashagan tulkida to‘qqizta dum paydo bo‘ladi va u Samoviy Tulki (tyen-xu)ga aylanadi. Samoviy Tulki nafaqat ayol qiyofasiga, balki erkak qiyofasiga ham kira oladi.

Ajdar – eng murakkab va universal timsol. Uzoq SHarq madaniyatida, ko‘pincha ajdar bilan ilon farqlanmaydi. Ajdar, ilon maqomi vazifasini o‘taydi. Xitoyda ilon-ajdar hayotning boshlanishi, kamalak, u dunyo va bu dunyo orasidagi ko‘prik, shuningdek, muchallardan biri sanaladi. Ajdar shomonlik maqomini belgilovchi qiyofa hisoblanadi. “Hozirgi Xitoy, Yaponiya, Koreya va SHarqiy Osiyo ibodatxonalarida saqlanib qolgan shomonlar odatiga ko‘ra, shu kunlarda ham ajdar, ilon raqslari o‘ynaladi”¹⁰⁴. Qadimgi turklar shomonchiligida ajdar – Bo‘ron, Quyun timsoli; bulut, yashin kabi tabiat stixiyalari yaxlit holda ajdarho – tangri sifatida tushunilgan. O‘zbek xalq ertaklarida ajdar – yovuz, yirtqich ruh timsoli. Hind, grek, arman xalqlarining afsona va miflarida ajdarho suv, hosildorlik, sel, daryo, dengiz va boshqa tabiat stixiyalari xudosi sifatida tasvirlanadi. Nasroniylikda ajdar yovuz, qora kuch, shaytonni tamsil etadi.

Ilon – ham murakkab va universal timsollar sirasiga kiradi. Turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan mifologik qarashlarga ko‘ra, uzoq yashagan ilon ma‘lum vaqtdan keyin ajdarhoga aylanadi. Masalan, tatar miflaridan birida qayd qilinishicha, bir yoshdan sakkiz yoshgacha bo‘lgan ilon – “hayat” deb atalsa, sakkiz yoshdan yuz yoshga kirguncha “afchi”, yuz yoshdan ming yoshga qadar “ajdaxa”, ming yil umr ko‘rgan ilon “yuho” deb ataladi. Yuho qiz shakliga enishga qodir bo‘ladi. To‘qqiz mingga kirgan ilon “yalmog‘iz kampir”ga aylanadi¹⁰⁵. Yaponiyada ilon momaqaldiroq ma‘budi sanaladi. Gretsiyada ilon aqllilik, donolik, qayta tirilish; Amerika hindulari madaniyatida chaqmoq, yomg‘ir tashuvchisi; kelt eposida shifobaxsh suv, buloqni timsoli sifatida tushuniladi. Buddizmda yovuzlik; nasroniylikda shayton; yahudiy an‘analarida yovuzlik, gunoh, shahvat ramzini

¹⁰⁴ Эшонқулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 46.

¹⁰⁵ Жўраев М., Саттиева Д. Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти. –Тошкент: Фан, 2010. –Б.13.

bildiradi.

Qush ramzlari

Kaptar – aksariyat madaniyatlarda tinchlik; yapon va xitoy madaniyatida uzoq umr, hurmat; shumer-semit madaniyatida ilohiy kuch; yunon-rim madaniyatida sevgi va hayotning yangilanishi; yahudiylarda beg‘uborlik; nasroniylikda Muqaddas ruh ramzi sifatida talqin etiladi.

Qaldirg‘och – o‘zbek madaniyatida bahor, omad; yapon madaniyatida ham vafosizlik, ham sodiqlik, ona g‘amxo‘rligini anglatadi. Xitoyda jur‘at, xavf, sadoqat, yaxshi o‘zgarishlar timsoli sifatida baholanadi. Nasroniylikda qayta tirilish, yangi hayotni tamsil etadi.

O‘rdak – Qadimgi Misrda tasviriy san‘at predmeti, qadigi yunon san‘atida sevgi ma‘budi Erosni ifodalaydi. Xitoy va Koreyada juftlik, sadoqat ramzi bo‘lib, baxtli nikohni tamsil etadi. SHuning uchun nikoh to‘ylarida kelin-kuyovga o‘rdak haykalchalari sovg‘a qilinadi.

Boyqush – o‘zbek madaniyatida o‘lim, yomon xabar; rus madaniyatida tungi faoliyat; yapon madaniyatida o‘lim, yomonlik alomati sifatida talqin qilinadi. Xitoyda yovuzlik, jinoyat, o‘lim, dahshat, ko‘rnamak farzandlar; Misrda o‘lim, tun, sovuqlik; Amerika hindularida donishmandlik, bashoratgo‘ylik; Meksikada tun, o‘lim ramzi bo‘lib keladi. Yahudiy an‘analarida so‘qirlik; induizmga o‘liklar ma‘budi; nasroniylikda shayton, qora kuchlar, qayg‘u, yomon xabar tarzida sharhlanadi.

Laylak – o‘zbek madaniyatida bahor, baxt-saodat; xitoy madaniyatida uzoq umr, baxtli va xotirjam keksalik, ota-onaga qaraydigan, ularni izzat-hurmat qiladigan o‘g‘il; Misrda ham ota-onaga qaraydigan, ularni izzat-hurmat qiladigan o‘g‘ilni tamsil qiladi. CHunki laylakka ota-onasi keksayganda ularni boqadigan qush sifatida qaraladi. Yunon mifologiyasida laylak ma‘budasi – hayot beruvchi, boquvchi ayol ko‘rinishida tasvirlangan. Nasroniylikda soflik, ozodalik, hurmat va hushyorlik timsoli sifatida talqin qilinadi.

Qarg‘a – o‘zbek va rus madaniyatlarida sovuq qor, yomon xabar elchisi.

. Daraxt va o‘simlik ramzlari

“Daraxt” tushunchasi turli xalqlarning tasavvur olamida har xil so‘zlarning

assotsiativ qatorini hosil qiladi. Masalan, *daraxt* deganda o‘zbeklar chinor, qayrag‘och, tut, terakni, turklar tol (söğüt), archa (çam)ni, ruslar dub, qayin, emanni, yaponlar sakurani, hindlar palma yoki bambukni tasavvur qilishi mumkin.

“*Hayot daraxti*” – dunyo madaniyatida olamning asosi (o‘zak, o‘q, ustun), ya’ni osmon, zamin va yer osti olamlarini o‘zaro birlashtirib turuvchi vosita sifatida tasavvur qilinadi. “Hayot daraxti”ning o‘zbek folkloridagi timsoli chinordir. CHinor uzoq umr ramzi sanaladi. Qadimgi xitoyliklar tut daraxtini “hayot daraxti” sifatida talqin qilganlar.

Qayrag‘och – turkiy asotirlarda muqaddas daraxt hisoblanadi. “Oltoy afsonalariga ko‘ra, Qoraxon o‘zi bunyod etgan orolga to‘qqiz shoxli qayrag‘och daraxtini o‘tkazadi. Bu dunyodagi ilk qayrag‘och bo‘lib, unda tangri timsoli aks etardi. “Malikai ayyor” dostonida devlarning makoni qayrag‘och bilan bog‘lanadi”¹⁰⁶.

Atirgul – aksariyat madaniyatlarda qizil atirgul – sevgi, oq atirgul – ajralish, qora atirgul esa – qayg‘u, hasratni ifodalaydi.

Xrizantema – Xitoyda o‘lim, qabrison tushunchalarini assotsiatsiyalaydi.

Qirqquloq – yaponlar uchun kirib kelayotgan yangi yilda omad tilash; ruslar uchun esa o‘lim, qabrison timsoli sanaladi.

Bodrezak (kalina) – rus an‘analarida qiz, sevgi timsoli hisoblanadi.

SHuvoq, yovshan (polin) – rus lingvomadaniyatida qayg‘u, g‘amni anglatadi.

Ranglarning ramzlari

Oq rang – deyarli barcha xalqlar lafzida soflik, rostgo‘ylik, ezgulik timsoli sifatida ifodalanadi. O‘zbek madaniyatida oq rang pokizalik, musaffolik, ezgulik ramzini anglatadi. Masalan, oqlik, oq o‘rar, ona sutidek oq, oq ot yoki kelinlarning oq libos kiyishlari. Rus xalq og‘zaki ijodida oq – yaxshilikni anglatadi. Uzoq SHarq mamlakatlari madaniyatida oq – motam rangini bildiradi. Agar motamda qora kiyim kiyilsa, marhumning ruhi hech narsa ko‘rmaydi, deb ishonilgan. SHuning uchun ham motamda oq rang bu dunyodan keyingi hayot, ko‘rish ramzi hisoblanadi. O‘zbekistonning Xorazm viloyatida ham motamda oq kiyim kiyish udumi mavjud. Ba’zi lingvomadaniyatlarda oq rang qo‘rqoqlik timsoli sifatida keladi. Masalan,

¹⁰⁶ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 71.

Birinchi jahon urushida harbiy xizmatdan qochib ketgan fransuz askari yoki zobitiga qo‘rqoqlik ramzi sifatida oq patlar yuborilgan.

Qora rang – turli lingvomadaniyatlarda yovuzlik, o‘lim, tun, g‘am-g‘ussa, qayg‘uni ifodalaydi. Qora osmon, qora yer, g‘or, chuqur, qabr qorong‘ulik saltanati, marhumlar diyori bo‘lib, u yerda qandaydir xavf-xatar, tahdid yashiringandek talqin qilinadi. Rus xalqi tilida “cherniy” (qora) so‘zi eski, qari, iflos, tugallanmagan, yorug‘likdan mahrum qandaydir narsani anglatadi: *chernaya staruxa, chernavka, cherniy xod, cherniy pol, chernovik*. Afrika xalqlarida yovuzlik, yomon narsalar, baxtsizlik, falokat, kasallik, jodugarlik, o‘lim, shahvat, tun kabi ma‘nolarni anglatadi. SHarq va O‘rta Osiyo madaniyatida ba‘zan qora rang ulug‘vorlik, buyuklik ramzi sifatida talqin qilingan.

Qizil rang – qadimdan insoniyat hayotida muhim rol o‘ynab kelgan. Rus tilida *krasniy* (qizil) va *krasiviy* (chiroyli) so‘zlari bir o‘zakdan hosil bo‘lgani uchun ham qizil rang ijobiy ma‘no kasb etadi. Masalan, *Krasnaya ploujad* (Qizil maydon) va *krasnaya devisa* – chiroyli qiz; yoki *krasnie dni* – muvaffaqiyatli paytlar, yaxshi davr. Xitoyda qizil rang farovonlik, to‘kin-sochinlik va baxtli hayotni timsoli sifatida qabul qilinadi, shuningdek, qizil darvozalar oliy tabaqadagi zodagonlar, boylar yashaydigan uylarni ifodalagan. Uzoq SHarq mamlakatlarida qizil rang kelin va kuyov atrofidagi barcha buyumlarda o‘z aksini topgan bo‘ladi. Koreya va Mo‘g‘ulistonda yangi yil kiyimlariga tumor sifatida qizil doirachalar tikib qo‘yiladi. Ayrim lingvomadaniyatlarda qizil rang jug‘rofiy belgi sifatida qo‘llaniladi. Masalan, Mayya qabilasida qizil rang sharqni, Qadimgi Meksikaning tog‘li xalqlarida janubni ifodalagan.

Aytilganlar bilan birga, qizil rang turli madaniyatlarda qondan oqadigan hayot, tiriklik timsoli bo‘lib ham keladi. Ba‘zan tahdid, urush, kuch-qudrat, jasorat, haqiqat ramzini ifodalaydi. Masalan, XVII asrdan boshlab Britaniya harbiy-dengiz flotining bayrog‘i qizil rangda qabul qilingan va u “jangga da‘vat” ma‘nosini anglatgan. Turkiya Jumhuriyati ko‘plab turk xalqining qoni to‘kilishi evaziga tashkil topganligi uchun ham uning bayrog‘i qizil rangda qabul qilingan. Yoki 1917-yildan 1991-yilgacha Rossiya Federatsiyasining davlat bayrog‘i qizil rangda bo‘lgan.

SHuningdek, aksariyat davlatlarning yo‘l harakatida qizil rang “To‘xtash!” degan ogohlantirishni anglatadi.

Yashil rang – qator madaniyatlarda yangilanish, bahor, barhayotlikni ifodalaydi. Yashil rang – yoshlik, umidni anglatish bilan birga, yosh, tajribasiz kishilarga nisbatan ham qo‘llaniladi. Qator islom davlatlarining bayrog‘ida yashil rang musulmonlikni tamsil etadi. Ayrim madaniyatlarda yashil rang baxtsizlikni ifodalaydi. Masalan, ingliz irimlariga ko‘ra, kelinning sepiga biron yashil rangli narsa kirib qolsa, u albatta, baxtsizlik keltiradi. Xitoy va Uzoq SHarq lingvomadaniyatida yashil rang ochko‘zlik, qaysarlik va tamagirlik ramzi hisoblanadi. Dengizdagi yashil bayroq kema halokatidan darak beradi. Yo‘l harakatida yashil rangdan “Harakatlanish mumkin!” yoki “Yo‘l ochiq!” ma’nosini ifodalash uchun foydalaniladi.

Stereotip – muayyan guruh yoki jamoaning soddalashgan, sxemalashgan, emotsional bo‘yoqdor va favqulodda barqaror bo‘lgan obrazi, turli madaniyat vakillarining tili va tafakkurining o‘ziga xosligidir. Stereotiplar hech qachon alohida kishilarda paydo bo‘lmaydi, ular har doim guruhlarda yuzaga keladi.

Stereotip hodisasi nafaqat tilshunoslarning ishlarida, balki sotsiologlar, etnograflar, kognitologlar, psixologlar va etnopsixolingvistlarning ham tadqiqotlarida o‘rganiladi. Ushbu fanlarning har qaysi vakili stereotiplarning xususiyatini o‘z sohasining tadqiqoti nuqtayi nazaridan belgilaydi. SHunga ko‘ra, ijtimoiy stereotiplar (kasbiga, yoshiga ko‘ra), muloqot stereotiplari, mental stereotiplar, madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar va h.k. farqlanadi. Masalan, ijtimoiy stereotiplar shaxsning tafakkuri va muomalasini ko‘rsatadi. Etnomadaniy yoki milliy stereotiplar eng ko‘p o‘rganilgan bo‘lib, ular biron bir xalqqa xos bo‘lgan umumiy xususiyatlarni ifodalaydi. Etnomadaniy stereotiplar milliy guruhlar o‘rtasidagi munosabatlarni ko‘rsatadi, muayyan millatning o‘zini o‘zi anglashi va mentalitetining tarkibiy qismi hisoblanadi, shuningdek, milliy xarakter bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi. Lingvokulturologiyani ko‘proq etnomadaniy, ya’ni milliy stereotiplar qiziqtiradi. Masalan, yaponlar bilan dastlab muloqotga kirishgan yevropaliklar yaponlarning qayg‘uli hodisalar, jumladan, yaqin

qarindoshlarining kasalligi yoki o'limi haqida yuzlarida tabassum bilan gapirishlaridan hayratga tushishgan va hozirgacha hayratlanishadi. Bu kabi hodisalar berahm, shavqatsiz yapon stereotipining shakllanishiga asos bo'lgan. Biroq mazkur holatda tabassumni yevropa madaniyatining o'lchovlaridan emas, balki yapon madaniyatining o'lchovlaridan kelib chiqqan holda tushunish maqsadga muvofiqdir. Chunki qayd qilingan holat yaponlarning atrofdagilarni o'zining qayg'usi bilan bezovta qilmasligini timsollaydi.

Madaniyatlararo muloqotda o'zbeklar mehmondo'stligi, ruslar tavakkalchiligi, qozoqlar qaysarligi, turklar hissiyotlilik, xitoyliklar sertakallufliigi, yaponlar xushmuomalaligi, italyanlar qiziqqonligi, estonlar sustkashligi, nemislar tartibga aniq rioya qilishi bilan butun xalq haqidagi stereotip tasavvurlarni yuzaga chiqargan.

Qayd qilingan etnomadaniy stereotiplar orasida, ayniqsa, nemis stereotipi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Nemis madaniyatida tartib aniqlik, puxtalik, o'z vaqtida bo'lishlik, buyruqqa, qonunlarga hurmat, pog'onalik, maqsadga intilish, ratsionalizm sifatida tushuniladi. Nemis mentalitetining stereotiplari asosida protestantlik etikasining xususiyatlari yotadi. Unda har bir kishi o'zining xatti-harakatlari uchun Xudo oldida javob beradi. SHuning uchun ham nemislar uchun qonun muqaddas, barcha narsadan ustun hisoblanadi: "Die Gesetze ohne Ansehen der Person handhaben" (Mansabdan qat'iy nazar, qonun barcha uchun bir).

Bir ingliz jurnalisti tungi soat 2da baxtsiz hodisaning guvohi bo'lgan: bo'sh yo'lni kesib o'tayotgan piyodani birdaniga paydo bo'lgan mashina urib yuborgan. Jabrlangan piyodani kasalxonaga olib ketishgan. Jurnalist nemis politsiyachisidan endi nima bo'lishini so'raganda, politsiyachi: "Hech narsa bo'lmaydi, agarda yashab ketsa, 50 marka jarima to'laydi, chunki u yo'lni o'tish mumkin bo'lmagan joyda kesib o'tdi", - deb javob qaytargan.

Stereotip tasavvurlar asosida milliy xarakterlarni ochib berishga qaratilgan bir qancha latifalar ham yaratilgan. Masalan, "Bir kuni turli millat vakillarini kino ko'rishga yuborishibdi. Filmning mazmuni quyidagicha ekan: cho'g'dek yonayotgan cho'l va qizdirayotgan quyosh. Erkak va ayol zo'rg'a sudralib ketishmoqda. Birdan erkak qayerdandir sersuv apelsin topadi va uni ayolga beradi. Tomoshabinlarga

shunday savol berilibdi: U qaysi millat vakili?”.

Fransuz-tomoshabin shunday javob beribdi: “Faqat fransuzgina ayolga shunday sermulozamat bo‘lishi mumkin!” Rus: “Yo‘q. Bu rus! Buni qarang, ahmoq. O‘zi yeyishi mumkin edi”. Yahudiy: Yo‘q, bu yahudiy. Kim ham cho‘ldan apelsin topa olardi?” Mazkur stereotiplar vositasida fransuzlarning sermulozamatligi, ruslarning beparvoligi va yahudiylarning uddaburonligi ko‘rsatilgan.

Kishilar etnomadaniy stereotiplarni namuna sifatida qabul qilishadi va “boshqalar kulmasligi” uchun ularga moslashishga harakat qilishadi. SHuning uchun ham stereotiplar kishilarga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Stereotiplarda aks etgan xususiyatlar kishilarda ham shakllana boshlaydi¹⁰⁷.

Etnomadaniy stereotiplarni o‘rgangan etnopsixologiya mutaxassislarining qayd qilishlaricha, iqtisodiy jihatdan yuksak darajada rivojlangan millatlarda aqllilik, ishbilarmonlik, uddaburonlik, iqtisodiy jihatdan qoloq bo‘lgan millatlarda esa mehr-muruvvat, samimiylik, mehmondo‘stlik kabi fazilatlar mujassamlashgan bo‘ladi. S.G.Ter-Minasovaga (2000, 255-bet) ko‘ra, ingliz jamiyatida kasbiy mahorat, mehnatsevarlik, mas‘uliyat va h.k., rus jamiyatida esa mehmondo‘stlik, kirishimlilik, haqqoniylik singari hislatlar qadrlanadi.

V.A.Maslovaning fikricha, “stereotiplar har doim milliy bo‘ladi, agar boshqa madaniyatlarda ayni stereotiplar uchrab qolsa, unda ular haqiqiy emas. Yoki ular bir-biriga to‘la mos kelsa ham baribir qaysidir jihatlari bilan farq qiladi. Masalan, turli madaniyatlarda navbatga turish holatlari har xil bo‘ladi, shunga ko‘ra stereotip muomalasi ham farq qiladi. Rossiyada “Kim oxiri?” deb so‘raladi yoki shunchaki navbatga turiladi. Yevropa mamlakatlarining aksariyatida navbatga turish uchun maxsus apparatdan chipta (raqam yozilgan kichik kvitansiya) yirtib olinadi va shundan keyin darcha tepasidagi elektron raqamlar ta‘qib qilinadi”¹⁰⁸. Amerika va Janubiy Koreyada ham bank, pochtaxona, kasalxona va x.k.dagi navbat maxsus apparatdan yirtib olingan chiptaga muvofiq ta‘qib etiladi. O‘zbek madaniyatida ham navbatga turish uchun “Kim oxiri?” deb so‘raladi. Ba‘zan juda katta navbat bo‘lgan

¹⁰⁷ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С. 108.

¹⁰⁸ Кўрсатилган асар, 110-бет.

holatlarda ro'yxat qilinadi.

Stereotip yuzaga kelishining sabablari

Stereotip yuzaga kelishining sabablari turlichadir. Ulardan asosiylari quyidagicha:

1. Ongning himoyali reaksiyasi. Informatsiyalar hajminig doimiy ravishda o'sib borishidan miyani haddan ziyod zo'riqishi himoyalash. Axborotlarni stereotiplashtirish miya zo'riqishini tabiiy shaklda himoyalashni yuzaga chiqaradi. Mazkur himoyasiz inson ongi doimiy mulohazalardan boshi berk ko'chaga kirib qolishi mumkin. Stereotiplarning mavjudligi bu jarayonni yengillashtiradi. Kishilar sodir bo'layotgan hodisalarga har doim ham e'tibor bermasdan, ya'ni har safar hissiyot, iztipoblarga berilmasdan ularni o'zlarining tajribasidan ma'lum bo'lgan mavzuiy guruhlariga kiritishadi. Doimo o'zgarishda bo'lgan dunyo insonni kelib tushayotgan axborotlarni qulayroq va ixchamroq modellarga tasniflashga majbur qiladi. Bunday modellar stereotiplar, deb nomlanadi. Stereotiplarni rad etish insondan butun diqqat-e'tiborini jalb etishni talab qilib, uning hayotini bitmas-tuganmas sinovlar va xatolarga to'ldirgan bo'lardi. Stereotiplar insonga o'rab olgan dunyoni farqlay olishi, uni soddalashtirishi, tartibga solishida yordam beradi. Insonni har safar "Amerika ochish" yoki "radio ixtiro qilish"dan xalos qiladi. Demak, insonning o'z hayotida stereotiplardan foydalanishi tabiiy hol sanaladi.

O'z guruhining qadriyatlari, qiziqishlari, o'bro'yi va h.k.ni himoyalash.

O'zini muayyan madaniyatga aloqador qilish va boshqa xalqlar bilan qiyoslash har bir insonga uning o'ziga xosligini, individualligini his qilishiga yordam beradi. Masalan, fransuzlar nazdida belgiyaliklar hazil-mutoyibadan yiroq, kaltafahm, shetsariyaliklar – xasis, ziqna, maydakash, italyanlar – yolog'on-yashiqlarni qo'shib gapiradigan, turklar – jismonan baquvvat, inglizlar xudbin xalqdir.

Inson stereotiplarni turli yo'llar vositasida o'zlashtiradi.

Birinchiidan, boshqa guruhlar haqida o'ylash "odati" ma'lum ma'noda "ona suti orqali" o'zlashtiriladi. Stereotiplarning aksariyati ota-onalar tomonidan farzandlarning ongiga singdirilgan obrazlar orqali o'tadi va rivojlanadi. Stereotiplar 12 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan davrda batamom shakllanib mustahkamlanadi va

ularni bu yoshdan kayin o'zgartish juda qiyin kechadi. Binobarin, bu nafaqat begona guruhlariga aloqador, balki boshqa guruhlar nazdidagi o'z millatiga ham tegishli bo'ladi. Masalan, o'zbek xonadonida bolaga "o'zbeklar mehmodo'st, bag'rikeng" yoki "lo'lilar firibgar, tovlamachi" deyilsa, bola so'zsiz mazkur stereotiplarni qabul qiladi.

Ikkinchidan, stereotiplar cheklangan shaxsiy aloqalar vositasida ham yuzaga kelishi mumkin. Masalan, sizni bozorda Tojikistondan kelgan savdogar aldasa, siz butun tojik xalqi haqida tovlamachi degan noto'g'ri xulosaga kelishingiz mumkin. Bunday holatda stereotip insonning cheklangan informatsiyasi natijasida paydo bo'ladi.

Uchinchidan, stereotiplarning vujudga kelishida ommaviy-axborot vositalarining alohida o'rni bo'ladi. Ommaviy-axborot vositalarining stereotiplarni shakllantirish imkoniyati cheklanmagan. Ko'pchilik uchun matbuot, radio va televideniya ishonchli manba sanaladi. Ommaviy-axborot vositalarining fikri ommaning fikriga aylanadi.

Umuman, har qanday shaxs muayyan madaniyatlar bilan bog'langan stereotiplar olamida yashaydi. Stereotip turli madaniyat vakillarining tili va tafakkurining o'ziga xosligidir.

"Lakuna" termini ilk bor kanadalik tilshunoslar J.P. Vine va J. Darbelnelar tomonidan ilmiy muomalaga kiritilib, unga shunday ta'rif berilgan: "Bir tildagi so'z boshqa tilda muqobilini topa olmagan o'rinlarda har doim lakuna hodisasi voqelanadi"¹⁰⁹.

V.G. Gak lakunalarni "tilning leksik tizimidagi bo'shliqlar, bor bo'lishi kerakdek ko'ringan so'zlarning mavjud emasligi"¹¹⁰, deb tushuntiradi. Tadqiqotchi lakunalarni mazkur jamiyatda tushunchalarning mavjudligi, biroq ularni ifodalovchi so'zlarning yo'qligi, bunday tushunchalar uchun boshqa tilda alohida leksik ifodalarning mavjud bo'lishi deb hisoblaydi. Lakunalarga misol tariqasida fransuz tilida rus tiliga qiyosan *sutka* va *kipyatok* so'zlarining mavjud emasligini keltiradi.

¹⁰⁹ Vinay J.P., Darbelnet J. Stylistique comparee du fraicais et de l'anglais. –Paris, 1958. –P. 10.

¹¹⁰ Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. –Л.: Просвещение. Ленингр. от-е, 1977. –С. 261.

Lakunalar (J.P. Vine va J. Darbelne, V.L. Muravev), oraliq, lakuna (K. Xeyl), zid soʻzlar, oraliqlar, lakunalar yoki til xaritasidagi oq dogʻlar (Y.S. Stepanov), tarjima qilib boʻlmaydigan soʻzlar (V.G. Chernov), muqobilsiz, nol soʻz (I.A. Sternin), muqobilsiz yoki fonli leksika (L.S. Barxudarov, Y.M. Vereshagin, V.G. Kostomarov), tasodifiy lakunalar, tarjimasiz leksika (L.S. Barxudarov) va h.k. qoʻllanilganini koʻrish mumkin.

S.Vlaxov va S.Florinlar lakuna hodisasini ifoda vositalarining alohida kategoriyasi boʻlgan realiyalar, yaʼni “biron xalqning maishiy, madaniy, ijtimoiy va tarixiy hayoti uchun xarakterli va boshqa xalq uchun begona boʻlgan, boshqa tilda aniq muqobili boʻlmagan soʻz va soʻz birikmalari”¹¹¹ sifatida talqin qilishgan. O.A. Ogursovaning fikricha, mazkur leksemalar qiyoslanayotgan tillarda oʻxshashi boʻlmagan soʻzlardir. Olima *lakuna* terminini qoʻllashni maʼqul koʻradi va uni soʻz birikmasi emas, konnotatsiyadan holi boʻlgan qisqa soʻz ekanligini; tasvirlanayotgan hodisani farqlilik darajasi xususida soʻz yuritish mumkin boʻlgani uchun unga nisbatan muqobilsiz terminini qoʻllashning oʻrinsiz ekanligini qayd qiladi. “Lakuna qiyoslanayotgan tillarning birida mavjud boʻlgan va boshqasida uchramaydigan grammatik kategoriya, soʻzlar va soʻz birikmalaridir”¹¹².

Aksariyat tadqiqotchilarning tillar va madaniyatlardagi farqliliklarni tahlil qilishda “lakuna” (lot. lacuna – boʻshliq, chuqurlik, choʻnqir joy; frans. lacune – boʻshliq, boʻsh joy) terminini qoʻllashlari bejiz emas. A.M.Proxorovning tahriri ostidagi “Sovetskiy ensiklopedicheskiy slovar” (M., 1981)da tilshunoslik va adabiyotshunoslikdagi lakunalar “matnda boʻsh qolgan, tushib qolgan joy” deb izohlangan. Bunga oʻxshash izohni “Slovar inostrannix slov” (M.,1984)da ham uchratish mumkin.

Muayyan xalqning madaniyatida boshqa madaniyat vakillari tomonidan qabul qilinmaydigan stereotip xarakterdagi bir qator oʻziga xos unsurlar mavjud boʻlib, ular Y. A. Sorokin va I.Y.Markovinalar tomonidan lakunalar deb nomlanadi. Retsipiyent

¹¹¹ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. –М.: Высш. шк., 1986. –С. 55.

¹¹² Огурцова О.А. К проблеме лакунарности //Функциональные особенности лингвистических единиц: Сб. трудов Кубанского ун-та. Вып.3. Краснодар: Изд-во Кубанского ун-та., 1979. –С. 79.

har doim ham o‘zga madaniyat matnini to‘liq tushuna olmaydi. Matndagi ayrim birliklar unga g‘alati tuyuladi va ular maxsus izoh talab qiladi. Bunday birliklar matn yaratilgan madaniyatning o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlari, lakunalarni yuzaga chiqaradi.

Lakunalar madaniyatlararo muloqotda tillar va madaniyatlar o‘rtasidagi farqlarni ko‘rsatib beruvchi muhim omil hisoblanadi. Lakunalar, asosan, tillarning qiyosida seziladi. Masalan, ingliz tilida “yurist, advokat” ma’nosini anglatgan *lawyer* so‘zidan boshqa advokatlik kasbining turli-tumanligini ifodalaydigan *attorney* “vakil”, *barrister* “oliy sudlarda ishtirok etish huquqiga ega bo‘lgan advokat”, *solicitor* “mijozlarga va tashkilotlarga maslahat beruvchi; quyi sudlarda ishtirok etish huquqiga ega”, *counsel* “yuristkonsult”, *counsellor* “maslahatchi”, *advocate* “oliy darajadagi advokat” (Velikobritaniya, 1978) kabi so‘zlar ham qo‘llaniladi. Mazkur ifodalarga o‘zbek va rus tillaridagi faqat *advokat* so‘ziga muqobil bo‘la oladi.

O‘zbek tilida onaning onasiga ham otaning onasiga ham *buvi*, onaning otasiga ham, otaning otasiga ham buva deyilsa, turk tilida *anneanne*, *babaanne*, koreys tilida otaning onasiga *halmoni*, otaning otasiga *haraboji*, onaning onasiga *vihalmoni*, onaning otasiga *viharaboji* deyiladi. Yoki koreys tilida *obba* “aka” ayollarning, *hyõn* “aka” erkaklarning, *onni* “opa” ayollarning, *nuna* “opa” erkaklarning nutqida ishlatiladi”¹¹³.

Ko‘rinadiki, o‘zbek tilida onaning onasi// otaning onasi, onaning otasi//otaning otasi kabi tushunchalar mavjud bo‘lsa-da, ularni ifodalash uchun faqat ikki so‘z: *buvi* va *buvadan* foydalaniladi. Turk va koreys tillarida esa bu tushunchalarning har biri alohida so‘zlar (*anneanne*, *babaanne*, *halmoni*, *vihalmoni*, *haraboji*, *viharaboji*) vositasida ifodalangan.

Demak, mazkur so‘zlar o‘zbek tilida lakunalarni yuzaga chiqaradi.

Lakunalarning turlari

Madaniyatlararo verbal va noverbal kommunikatsiya jarayonida “muloqotning uzilishi”, “muloqotning muvaffaqiyatsizlikka uchrashi”, “noqulay

¹¹³ Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лакуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. – Тошкент: “Akademnashr”, 2013. –Б . 152-156.

aloqa”, “lisoniy to‘qnashuv”, “madaniy shok” va h.k. ijtimoiy-madaniy lakunalarni keltirib chiqaradi. Ijtimoiy-madaniy lakunalarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Turli lingvomadaniyat jamoalari vakillarining milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiradigan subyektiv lakunalar. *Subyektiv yoki milliy-psixologik lakunalar* madaniyatlararo muloqot jarayonida ishtirokchilarning milliy-psixologik qarashlari bir-biriga mos kelmaganda yuzaga keladi. Masalan, nemislar o‘ta tartiblilik bilan boshqa xalqlardan ajralib tursa, koreyslar aksariyat hollarda kech qolishi bilan boshqa xalqlardan farqlanadi. Koreys muloqotida salomdan keyin kattalarga *shiksa hashossoyo?* (ovqat yedingizmi?) yoki kichiklarga *bab mokossoyo* (ovqat yedingmi?), deb so‘rash odat (bu odat Koreyadagi urush yillaridagi og‘ir ocharchilik paytida hol-ahvol so‘rash oqibatida shakllangan) bo‘lsa, o‘zbek muloqoti uchun bu holat notabiiy sanaladi. Yapon jamiyati muloqot shakllaridagi “o‘ziniki-begona” qarama-qarshiligi ham subyektiv yoki milliy-psixologik lakunalarni aks ettiradi. Yaponiyada “o‘zinikilar” bilan dialektlar vositasida muloqotga kirishilsa, “begonalar” bilan, xususan, chet elliklar bilan adabiy tilda muloqot qilinadi¹¹⁴.

2. Turli faoliyatlarning o‘zaro aloqasida milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettiradigan *faoliyat-kommunikativ lakunalari*. Mazkur guruhga muayyan madaniyatga xos bo‘lgan xatti-harakat va imo-ishoralar, urf-odatlar, an’analar bilan bog‘liq maishiy yoki kundalik muomala, shuningdek, muomala madaniyati kiradi. Masalan, “*Bu kitob sizniki emasmi?*” yoki “*Ertaga band emasiziz?*” savoliga deyarli barcha madaniyatlarda “*Yo‘q, meniki emas*”, “*Yo‘q, band emasman*”, deb inkor ma’nosida *bosh chayqab* javob beriladi. Koreyslar (yaponlar ham) “*Ne, ne cheki animnida*” (“Ha, mening kitobim emas”) va “*Ne, babiji ansimnida*” (“Ha, band emasman”), deb tasdiq ma’nosida *bosh irg‘ab* javob beradi. Chunki koreys muloqotida asosiy e’tibor suhbatdoshga qaratilgan bo‘lib, uni hurmatlash birinchi o‘rinda turadi. Yoki aksariyat xalqlarning so‘zsiz muloqotida *bosh barmoqni ko‘tarish* holati “juda yaxshi”, “juda zo‘r” ma’nolarni ifodalasa, koreys muloqotida “boshliq”, “erkak” va “muhr” ma’nolarini anglatadi. O‘zbeklar yoki ayrim xalqlarda

¹¹⁴ Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лақуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 152-156.

qo'lini oldinga uzatib, ko'rsatkich barmoq bilan “bu yerga kel”, deb ishora qilinsa, koreys yoki yaponlarda bu ishora itlarni chaqirish uchun qo'llaniladi¹¹⁵. Bunday lakunalarning voqelanishi nafaqat u yoki bu muloqotning noto'g'ri tushunilishiga, balki madaniyatlararo to'qnashuvlarni ham yuzaga chiqarishi mumkin.

Ba'zan turli xalqlar madaniyatida ranglar ifodalagan ramziy ma'nolar ham o'ziga xos lakunalarning shakllanishiga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, rus lingvomadaniyatida yoshlik “*zelyoniy yunes*”, “*zelen vinograd*” yashil rangning konnotatsiyalari vositasida ifodalansa, Xitoy an'analarida mazkur ma'no uchun oq rang konnotatsiyasidan foydalaniladi: *bai mian shu shen* – “tajribasiz yoshlar, ilmga yangi kirib kelgan”¹¹⁶.

3. Matnlarning xususiyatlari (matnning mazmuni, matnni yaratish va uni tushunish, muayyan retsiyentga yo'nalish, muallif poetikasi va h.k.)dan kelib chiqadigan *matniy lakunalar*. Masalan, retsiyent ona tilida bo'lmagan matnni o'qish jarayonida unga “begona” bo'lgan madaniyat bilan to'qnashadi va uni o'zining milliy madaniyati doirasida qabul qilishga harakat qiladi. Natijada retsiyent “begona” madaniyatning o'ziga xos xususiyatini noto'g'ri talqin qiladi. Bunday holatlarda lakunalar matnni tushunmaslikdan yuzaga keladi. SHuningdek, muallif va kitobxon orasidagi zamonda (zamonaviy kitobxon klassik asarlarni tushunmasligi mumkin) ham farq bo'lishi mumkin.

4. Madaniy makondagi lakunalar u yoki bu lingvomadaniyat jamoasi vakillarining madaniy makon va ichki ko'rinishni baholashdagi nomutanosibligini ifodalaydi. Muloqot jarayoni keng ma'noda olinganda *madaniy makondagi lakunalar*, tor kommunikativ akt miqyosida olinganda *ichki ko'rinish lakunalari* deb yuritiladi. Madaniy makon deganda har qanday madaniyat tashuvchisini o'rab olgan muhitning cheksizligi tushuniladi. Madaniy makonning tarkibiga quyidagilar kiradi:

- u yoki bu lingvomadaniyat jamoasi vakillarining atrof-muhitga qanday ahamiyat berishi;

¹¹⁵ Usmanova Sh. O'zbekcha va koreyscha so'zsiz muloqotning milliy-madaniy xususiyatlari // International Journal of Central Asian Studies. Vol.9. –Seoul, 2004. –Б. 51.

¹¹⁶ Вань Ланьсясюань. Национально-культурные особенности картин мира русского и китайского языков (на материале коннотаций – цветообозначений) <http://jurnal.org/articles/2010/fill28.html>

- mazkur jamoa vakillarining turmush tarzi, hayoti;
- mazkur jamoa vakillarining bilimlar zaxirasi, madaniy fondi.

Madaniy makon va uni tarkib toptiruvchi atrof-muhit, turmush tarzi, bilimlar zaxirasi, madaniy fond kabi unsurlar boshqa madaniyat jamoasining vakili uchun lakuna hosil qiluvchilar sanaladi.

Madaniy lakunalarning o'ziga xos turlaridan biri *etnografik lakunalardir*. Ular ma'lum bir madaniyatga oid bo'lib, boshqa mahalliy madaniyatda mavjud bo'lmaydi. Etnografik lakunalar ko'pincha maishiy hayot predmetlarini tavsiflash uchun xizmat qiladi. Boshqa madaniyat retsiyenti ular haqida tasavvurga ega bo'lmaydi, bunday tushunchalarning asosiy ma'nosi anglay olmaydi. Masalan, koreys turmushidagi "o'ndol" tushunchasi koreys uylaridagi pol ostidagi isitish tizimini anglatadi. Yoki o'zbek maishiy hayotidagi "tancha" tushunchasi isinish jihozini bildiradi. Tabiiyki, boshqa madaniyat retsiyentlari mazkur predmetlar haqida tasavvur hosil qilishga, bu tushunchalarning ma'nolari anglashga qiynaladi. Ko'rinadiki, etnografik lakunalar maishiy hayot predmetlariga xos bo'lib, ular tasviriy va tavsifiy izohlarni talab qiladi¹¹⁷.

V.Muravev etnografik lakunalarning paydo bo'lishini qiyoslanayotgan madaniyatlardan birining sohibida boshqa madaniyat vakilida bo'lgan turli ijtimoiy-madaniy omillar natijasida yuzaga kelgan lingvo-etnografik assotsiatsiyaning yo'qligi bilan bog'laydi¹¹⁸.

Lakunalarni bartaraf qilish yo'llari

Madaniyatlar aralashgan bugungi kunda turli tillar, xalqlar, ularning madaniyatlariga qiziqish, ularni tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ikkita milliy madaniyat hech qachon bir-biriga to'liq mos tushmaydi. Retsiyentning boshqa madaniyatdagi matnni o'z madaniyati doirasida qabul qilishi o'sha madaniyatni tushunmaslikka, ayrim hollarda madaniyatlararo to'qnashuvlarga sabab bo'ladi. Lisoniy to'siqlar mavjud bo'lmagan holatlarda ham aynan madaniyatlardagi

¹¹⁷ Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лакуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. – Тошкент: "Академнашр", 2013. –Б . 154.

¹¹⁸ Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). –Владимир, 1975. –С.38.

farqlar madaniyatlararo muloqotga xalaqit qilishi mumkin.

U yoki bu lingvomadaniyat jamoasining milliy xususiyatlarini ifodalovchi lakunalar chet tillarni o'rgatishda o'ziga xos to'siq sanaladi. Biroq madaniyatlararo muloqot tajribasi mazkur madaniyatlarning milliy o'ziga xos farqlaridagi qiyinchiliklarni bartaraf qilishda turli usullarning mavjudligini ko'rsatadi. Binobarin, G. A. Antipov, O. A. Donskix, I. Y. Markovina va Y. A. Sorokinlar ijtimoiy lakunalarni bartaraf qilishning ikki: *to'ldirish* va *kompensatsiyalash* usullariga ajratishadi¹¹⁹.

Lakunalarni *to'ldirish* retsiyent uchun boshqa madaniyatga tegishli bo'lgan ayrim tushunchaning ma'nosini ochib berish jarayonidir. Lakunalarni to'ldirishning eng ko'p tarqalgan turi matn tarjimasida milliy-madaniy xususiyatga ega bo'lgan unurni saqlab qolishdir. Masalan, *In der Gaststätte bestellte er Hackepeter. U restoranda ziravorlangan xom go'shtdan tayyorlanadigan xakepeter olib kelishni buyurdi*¹²⁰.

Ijtimoiy lakunalarni bartaraf qilishning yana bir usuli *kompensatsiyalash* bo'lib, uning asosiy vazifasi milliy o'ziga xos to'siqni olib tashlashdir. Matndagi lakunalarni kompensatsiyalashning eng sodda turi boshqa madaniyatga oid bo'lgan parchani retsiyent tilida berishda muallif tomonidan realiyalardan foydalanishdir. Masalan, *“U nego (dereva) gustaya raskidistaya krona, prodolgovatie listya, kak u nashey cheremuxi, tolko v neskolko raz krupnee*“¹²¹.

Bunda havola va iqtiboslar keltirish kompensatsiyalash usulining asosiy unsuri bo'lib xizmat qiladi.

SHunday qilib, lakunalar bir tomondan milliy madaniyatning o'ziga xos belgisi, mentalitet xususiyatlari darajasining ko'rsatkichi bo'lsa, ikkinchi tomondan madaniyatlararo o'zaro ta'sir sharoitida o'zga ko'rinishga kira oladigan birliklar hisoblanadi. Lakunalarni tadqiq qilish lakunologiya fanini shakllantirishga, uning tushunchaviy-terminologik apparatini va tadqiqot metodlarini ishlab chiqishga, tillar

¹¹⁹ Антипов Г. А., Донских О. А., Марковина И. Ю., Сорокин Ю. А. Текст как явление культуры. Новосибирск, 1989.

¹²⁰ Папикян А. В. Социокультурные лакуны: типология, причины появления и способы заполнения при изучении иностранных языков. – С. 481. Электрон вариант.

¹²¹ Пиляцкий Б. Восточная и Южная Азия. М., 1981. - С.175.

va madaniyatlar o'rtasidagi farqlarni ko'rsatib berishga, madaniyatlararo muloqotda to'siqlarni yengishga, chet tillarni o'rgatishda samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Tilning frazeologik fondi xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma'lumotlar manbayi sanaladi. Frazeologizmlarda muayyan xalqning miqlari, udumlari, rivoyatlari, taomillari, urf-odatlar, ma'naviyati, axloqi va h.k. haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan bo'ladi.

Mashhur rus tilshunosi B.A. Larinning ta'kidlashicha, "Frazeologizmlar har doim xalq dunyoqarashi, jamiyat tuzilishi va o'z davrining mafkurasini bilvosita aks ettiradi".

Frazeologizmlarning semantikasida xalq madaniyati rivojining uzoq jarayoni aks etadi. Har bir tilning frazeologizmlarida xalq hayotiga mansub ijtimoiy-tarixiy voqea-hodisalar, axloqiy va ma'naviy-madaniy me'yorlar, diniy tasavvurlar, milliy an'ana va urf-odatlar, madaniy stereotiplar va arxetiplar o'z aksini topgan bo'lib, ular avloddan-avlodga uzatiladi.

F. I. Buslayevga ko'ra, frazeologizmlar o'ziga xos kichik dunyo bo'lib, ular ajdodlar tomonidan avlodlarga meros qilib qoldirilgan axloqiy qoidalar va haqqoniy fikrlarni o'z ichiga olgan qisqa, hikmatli ifodalardir. Ular millatning o'ziga xos ruhini betakror obrazlar vositasida ifodalaydigan har qanday milliy tilning jonidir¹²².

V.A. Maslova frazeologizmlar tahlil qilib, ular haqida quyidagi gipotezani ilgari suradi:

1. Frazeologizmlarning aksariyatida aniqlanishi lozim bo'lgan milliy madaniyatning "izi" mavjud.
2. Frazeologik birliklarning ichki shaklida obyektiv olamning u yoki bu hodisalarini obrazli tasavvuri bo'lgan madaniy informatsiya saqlanadi va u frazeologizmga madaniy-milliy bo'yoq beradi.
3. Madaniy-milliy o'ziga xoslikni aniqlashda madaniy-milliy konnotatsiyani

¹²² Буслаев Ф. И. Русские пословицы и поговорки, собранные и объясненные. –М., 1954. –С. 37.

ochish juda muhimdir¹²³.

Olamning lisoniy manzarasini yaratishda frazeologizmlar alohida rol o'ynaydi. Aniqrog'i, frazeologiya olam lisoniy manzarasining bo'lagidir. Frazeologik birliklar "xalq hayotining ko'zgusi"dir. Frazeologik birliklarning tabiati til egasining bilimlari, hayotiy tajribasi va mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy-tarixiy an'analari bilan chambarchas bog'liqdir. Frazeologik birliklarning semantikasi inson va uning faoliyatini tavsiflashga qaratiladi¹²⁴.

Frazeologik birliklar har doim subyektga qaratilgan bo'ladi, ya'ni ular olamni tasvirlash uchungina emas, balki uni talqin qilish, baholash va unga subyektiv munosabat bildirish uchun yuzaga keladi. Frazeologizm va metaforalar aynan mana shu jihati bilan boshqa atov birliklaridan ajralib turadi.

Har bir xalq vakili o'z fikrini obrazli yoki his-hayajonli tarzda ifoda etish maqsadida barqaror so'z birikmalari yaratishda o'ziga yaqin yoki tanish narsa va hodisalar nomlaridan foydalanishga harakat qiladi. Masalan, "boshdan-oyoq", "to'la-to'kis", "butunlay", "tamomila" tushunchalarining obrazli ifodasi uchun yunon tilida *Ot alfi do omegi* iborasi ishlatiladi. Mazkur iboraning ta'sirida turk tilida *A'dan Z'ye kadar* rus tilida *Ot A do Ya* iboralari paydo bo'lgan. Yoki yunon tilida "ibtido va intiho", "hayotning boshi va oxiri" ma'nosida "Alfa va Omega" iborasi qo'llaniladi. Ayni iboralarning obrazlilik mazkur tillardagi birinchi va oxirgi harflarning majoziy qo'llanilishi – bir-biriga qarshi qo'yilishi asosida vujudga kelgan.

Lingvokulturologiya fanining asoschilaridan biri, Moskva frazeologik maktabining rahbari V.N.Teliyaning yozishicha, tilning frazeologik tarkibi "lingvomadaniy jamoa milliy o'zligini ko'radigan ko'zgudir". Aynan frazeologizmlar til egasining dunyoni, hodisalarni o'ziga xos ko'rishini namoyon etadi¹²⁵. Masalan, o'zbek xalqining turmush tarzi (*bozor bahosi* "hamma qatori, hech yon bosmay", *xirmon ko'tarmoq* "ekin-tikinni yig'ib, hosil me'yorini hisob-kitob qilmoq"), milliy kiyim-kechaklari (*to'n kigizmoq* "qo'shib-chatib, pardoqlab gapirmoq", *kavushini*

¹²³ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С. 82.

¹²⁴ Фраzeологический словарь русского литературного языка / Под ред. А. И.Федорова. –М., 1996; Образные средства русского языка / Под ред. В.Н.Телия. –М., 1995.

¹²⁵ Кўрсатилган бет.

to'g'rilab qo'ymoq “haydab yubormoq”), yeguliklari (*xamir uchidan patir* “katta ko'p narsadan boshlang'ich va kichik bir qism”) va h.k .

Frazeologizmlarning milliy-madaniy semantikasi

Frazeologizmlarning muayyan guruhi xalqlarning urf-odatlarini, an'analarini va irimlari ta'sirida shakllanadi. Masalan, “qiz bolani go'dakligidayoq bo'lajak qaylig'i deb belgilab qo'ymoq” ma'nosida o'zbek tilida *qulog'ini tishlamoq*, turk tilida *beşik kertme nişanlı*, “ko'zikmasin” ma'nosida o'zbek tilida *ko'z tegmasin*, turk tilida *nazar değmesin*, “kelin qilib olishga shartlashib kelmoq” ma'nosida o'zbek tilida *boshini bog'lamoq*, turk tilida *başı bağılı olmak*, “aytgan fikring aslo haqiqatga aylanmasin” ma'nosida o'zbek tilida *nafasingni yel uchirsin*, turk tilida *ağzından yel alsın* kabi iboralar shular jumlasidandir. Yoki ruslarda yoshlarning nikohdan keyingi baxtiyor damlari *medoviy mesyats* iborasi vositasida ifodalanadi. O'zbeklar bunga «chilla» deyдилar. O'zbek tilidagi *chillasi chiqdi* iborasi “tuqqaniga qirq kun bo'ldi” ma'nosida qo'llaniladi.

Frazeologik birliklar xalq og'zaki ijodiyoti, turli-tuman afsonalar asosida paydo bo'lib, ular tarkibida mashhur tarixiy hamda diniy-mifologik shaxslar nomlari uchrashi mumkin. Masalan, *Xo'ja ko'rsinga* “shunchaki nomigagina”, *Musoning alamini Isodan olmoq* “aybdor chyetda qolib, aybsiz kishiga qarshi ish tutmoq”, *Xizrni yo'qlasam bo'lar ekan* “kimnidir ko'rish istagi qo'qisdan ro'yobga chiqqanda aytiladigan ibora”. Turk tilida: *Bir Köröğlü bir Ayvaz* “bola-chaqasi yo'q er-xotin”, *Derdini Marko Paşa'ya anlat* “dardini eshitadigan hech kim yo'q”.

Turli geografik nomlar ham frazeologik birliklar komponentlari vazifasini bajarishi mumkin. Masalan, o'zbekcha frazeologik birliklar tarkibida O'zbekiston hududida joylashgan shahar, qishloq, daryo va sahrolar nomlari uchraydi... Frazeologik birliklar tarkibida qo'llanilgan toponimlar o'zlari jonlantiradigan sifat va belgilar, chunonchi, uzoqlik, saxiylik, taqvodorlik kabi alomatlar timsollari sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, *beva xotinga Buxorodan it xuradi, onasini Uchqo'rg'ondan ko'rsatmoq* frazeologik birliklari tarkibidagi “Buxoro”, “Uchqo'rg'on”, *do Moskvi ne pereveshaesh, krichat vo vsyu Ivanovskuyu* frazeologizmlari tarkibidagi “Moskva”, “Ivanovskaya” O'zbekiston va Rossiya

hududlarida joylashgan geografik nomlar bo'lsa, *yazik do Kiyev dovedet, tuxumi Bag'doddan kelibdimi?*, *Do in Rome as the Romans do* nomlaridir¹²⁶ yoki “umid qilgan, kutgan narsaning tyeskarisi bo'lib chiqdi” ma'nosidagi *Göründü Sivas'ın bağları*, “bu ish hozircha bo'lgani bilan keyinchalik orqasidan g'avg'o chiqadi” ma'nosidagi *Karaman'ın koyunu, sonra çıkar oyunu* tarkibida foydalanilgan “Kiyev”, “Bag'dod”, “Rome (Rim)”, “Sivas”, “Karaman” shaharlari rus, o'zbek, ingliz va turk xalqlari uzoq asrlar davomida munosabat-muloqotda bo'lib kelgan shahar nomlaridir.

Har bir xalqning o'ziga xos kiyim-kechak nomlari va realiyalari ham milliy frazeologizmlarni hosil qilishda asos vazifasini o'taydi. Masalan, *to'nini teskari kiyib olmoq* “o'chakishgan holda qasarlik qilmoq”, *do'ppini osmonga otmoq* “juda xursand bo'lmoq”, *do'ppi tor keldi* “iloj-imkonsiz og'ir ahvolga tushmoq”, *bir-ikki yaktakni ortiqroq yirtgan* “yoshi kattaroq, turmush tajribasi ko'proq” *chorig'ini sudramoq* “zo'rg'a-zo'rg'a, amal-taqal qilib yashamoq”, *paytavasiga qurt tushdi* “xotirjamligi buzilib, bir yerda tinch tura olmaslik”, *ko'rparasiga qarab oyoq uzatmoq* “imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq”, *chovlisini solmoq* “aralashmoq”, turk tilida *Ali'nin külâhını Veli'ye Veli'nin külâhını Ali'ye giydirmek* “puli bo'lmagani holda, birovdan olgan pulni boshqasiga, boshqasidan olganini yana boshqa birovga berib kun ko'rmoq”, *Bir don bir gömlek* “yarim yalang'och holda” iboralari shular jumlasidandir.

Iste'mol qilinadigan taom nomlari mavjud bo'lgan frazeologik birliklar ham ko'p hollarda milliy xususiyatga ega bo'ladi. Agar gap iste'mol qilinadigan taom turlari haqida ketadigan bo'lsa, birinchi navbatda, bunday taomlar tayyorlanadigan mahsulotning halol yoki haromligi muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, bunday birliklarning obrazlilik joriy etilgan taqiq asosida yaratiladi. Taqiqlangan mahsulot nomi esa ifodaning milliy xususiyatini tashkil etadi. Masalan, baqa go'shti fransuzlarning eng lazzatli taomi hisoblansa, xitoyliklarda bunday fazilat ilon go'shti zimmasiga tushadi. Qadimda ruslar ot go'shtini yemagan bo'lsalar, haqiqiy musulmon cho'chqa go'shtini iste'mol qilmaydi. Mol go'shti dunyoning deyarli barcha xalqlari uchun iste'molbop bo'lgani holda, uni hindlar yemaydilar, chunki

¹²⁶ Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. – Б. 239.

sigir ularning tasavvurida muqaddas sanaladi. SHuning uchun ham L. N. Tolstoyning “Urush va tinchlik” romanida Kutuzov knyaz Andreyga: «I fransuzi... ver moemu slovu, budut u menya *loshadinoe myaso yest!* — VM, III, 171 // Menga ishon, fransuzlarga ham ot go’shti yegizamiz! - UT, III, 200 degan ekan, uning nutqidagi “Est loshadinoe myaso” birligi “jazolanmoq” ma’nosini anglatadiki, mazkur tushuncha so’zma-so’z o’g’irish natijasida tarjimada o’z aksini topmagan. O’zbekcha matnda qo’rqitish ma’no belgisi yo’qolgan, chunki ot go’shtining iste’mol qilinishiga turk xalqlarida hech qanday taqiq joriy qilinmagan¹²⁷.

Ayrim frazeologizmlar tarkibida keladigan musiqaviy asbob nomlari ham iboralarga milliy ruh bag’ishlaydi. Masalan, o’zbek tilida “ro’yobga chiqishi aniq bo’lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtidan oldin gapirmoq” ma’nosida *to’ydan ilgari nog’ora qoqmoq* frazemasi qo’llaniladi. Yoki rus tilida “birovning ko’rsatmasi bilan biror ish qilmoq” ma’nosining obrazli ifodasi uchun *plyosat pod chyu-libo dudku* frazeologizmidan foydalaniladi. Uni o’zbek tilida *birovning nog’orasiga o’ynamoq* shaklida berish mumkin.

Frazeologizmlarning shakllanishida biron bir mahalliy hunarmandchilik yoki sanoatning ham muayyan ta’siri kuzatiladi. Jumladan, Rossiyadagi Tula shahri o’zining samovarlari, ingliz shahri Nyukastl esa ko’mir sanoati bilan mashhurdir. Bu kabi xususiyatlar *yezdit v Tulu so svoim samovarom* yoki *to carry coals to Newcastle* singari frazeologik birliklarni yuzaga chiqargan.

Biron tilning o’zigagina xos bo’lgan hisob so’zlari qolipining frazeologizmlarga ko’chganini ko’rish mumkin. Masalan, “juda qisqa, juda oz vaqt davom etadigan” ma’nosidagi *bir tutam* (*Bir tutam* qish kuni Gulnor uchun bitmas-tugamas uzoq ko’rindi), “qittak, ozgina” ma’nosidagi *bir chimdim* (Hazil-huzul, *bir chimdim* suhbatdan so’ng Mirhaydar va O’ktam paxta dalasiga yo’l oldilar), “jindak, qittak, juda oz” ma’nosidagi *bir shingil* (Qani, shunaqa bemaza hazildan *bir shingil* ashula yaxshi), “juda yosh, deyarli go’dak” ma’nosidagi *bir qarich* (*Bir qarichligimdan* yetim qolib, amakining xizmatida o’tib kyetganman). Turk tilida ham quyidagi frazeologizmlarni kuzatish mumkin: Suat daha çok genç ve *aklı bir karış*

¹²⁷ Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. – Б. 243.

havadadır (o‘ylamasdan xayoliga kelganini qiladigan); Fakat kral hazretleri bütün gece Feşafeş’i kovalamaktan *dili bir karış dışarda* soluyup duruyor (chopishdan, yurishdan yoki chanqash tufayli juda charchamoq); Zaten canım burnumda bir de kapıyı böyle *beş karış suratla* açarsan... (xafa, qovog‘i solingan).

Xullas, frazeologizmlar dunyo, obyektiv borliq va jamiyat haqida madaniy informatsiya tashuvchi lingvomadaniy birlik hisoblanadi. SHuning uchun ham frazeologik birliklar o‘zida xalq mentaliteti va madaniyatini saqlovchi “hikmatlar xazinasi” bo‘lib, ular avloddan avlodga meros qilib qoldiriladi.

O‘zbek tilining frazeologik boyligi haligacha to‘liq to‘planmagan. Frazeologizmlar lingvomadaniy jihatdan o‘rganilmagan. SHuning uchun frazeologik birliklarni yig‘ish, tasniflash, lingvomadaniy nuqtayi nazardan tadqiq etish, ularni o‘zga madaniyat iboralari bilan qiyosiy o‘rganish bugungi o‘zbek tilshunosligining kechiktirib bo‘lmaydigan dolzarb masalalaridan biridir.

IV. AMALIY MASHG‘ULOTLAR MATERIALLARI

1-Mavzu. “Madaniyatlararo muloqot” fanining yuzaga kelishi, shakllanishi va taraqqiyoti

Reja

1. Madaniyatlararo muloqotning AQSHda yuzaga kelishi.
2. Madaniyatlararo muloqotning Yevropada shakllanishi.
3. Rossiyada va O‘zbekistonda madaniyatlararo muloqot.
4. Madaniyatlararo muloqot taraqqiyotining zamonaviy yo‘nalishlari

Nazorat savollari

1. Madaniyatlararo muloqotning AQSHda yuzaga kelishi sababi nima bo‘lgan?.
2. Madaniyatlararo muloqotning Yevropada shakllanishining omillari va sabablarini izohlang.
3. Rossiyada va O‘zbekistonda madaniyatlararo muloqot nazariyasining tarqalishi
4. Madaniyatlararo muloqot taraqqiyotining zamonaviy yo‘nalishlari.

5. “Madaniyatlararo muloqot” fanining AQSH va Yevropada shakllanishi bosqichlari. taraqqiyoti.
6. Kommunikativ bilimlarning fanlararo xususiyati.
7. Faoliyat nazariyasi muloqot nazariyasining metodologik asoslari sifatida. Muloqot nazariyasining ob’ekti, predmeti tadqiqot usullari.
8. Muloqot nazariyasining predmeti va ob’ekti.
9. Muloqotning qonunlari kategoriyalari. Tadqiqot usullari.

Adabiyotlar ro’yxati

1. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации: Учеб. для вузов / Под ред. А.П. Садохина. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. - 352 с.
2. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. - М.: Гнозис, 2003. - 288 с.
3. Жинкин Н. И. Язык. Речь. Творчество. — М.: Лабиринт, 1998.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология. - М.: Академия, 2001. -208с.
5. Фурманова В. П. Межкультурная коммуникация в теории и практике преподавания иностранных языков в вузе. - Саранск , 2009. -164 с.

2-Mavzu. “Madaniyatlararo muloqot” tushunchasi. Madaniyatlararo muloqotning muammolari

Reja

1. “Madaniyatlararo muloqot” tushunchasi.
2. Madaniyatlararo muloqot tarkibi va tuzilmasi.
3. Madaniyatlararo muloqot nazariyasiing ilmiy mavqesi.
4. Madaniyatlararo muloqot aspektida konseptosfera va lingomadaniy jamiyatning lisoniy manzarasi
5. Lingvokulturologiyaning asosiy yo‘nalishlari.
6. Lingvokulturologiya maktablari.
7. Antroposentrik paradigm.

8. Lingvokulturologiyaning predmeti
9. Lingvokulturologiyaning maqsadi va vazifalari
10. Lingvokulturologiyaning metodlari
11. Lingvomadaniy konsept

Nazorat savollari

1. V.A.Maslova lingvokulturologiya rivojlanishini nechta davrga ajratadi?
2. Lingvokulturologiya qanday fan?
3. N. Alefirenko lingvokulturologiyani qanday tavsiflaydi?
4. Lingvokulturologiyaning asosiy yo'nalishlarini ayting.
5. Lingvokulturologiyaning qaysi yo'nalishi faol rivojlangan?
6. Lingvokulturologik tadqiqotlarda asosan qaysi masalalarni tadqiq etilgan?
7. Yu. Stepanov maktabining maqsadi nimadan iborat?
8. N.D. Arutyunova maktabi nimalarni tadqiq etadi?
9. V.N. Teliya maktabi qanday tadqiqotlari bilan tanilgan?
10. Ilmiy paradigмага ta'rif bering.
- 11.2. Ilmiy paradigma qachon va kim tomonidan muomalaga kiritilgan?
12. Tilshunoslikda qanday paradigmalar mavjud?
13. Antroposentrik paradigmaning boshqa paradigmalardan farqi nima?
14. Lingvokulturologiya mustaqil yo'nalishi sifatida qachon vujudga keldi?
15. Lingvokulturologiya qaysi fanlar bilan chambarchas aloqada?
16. Etnolingvistika qanday yo'nalish?
17. Sotsiolingvistika nimani o'rganadi?
18. Lingvomamlakatshunoslikning tadqiqot obyekti nima?
19. Etnopsixolingvistika qanday hodisalarni tadqiq etadi?

Adabiyotlar ro'yxati

1. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. - М.: Гнозис, 2003. - 288 с.
2. Жинкин Н. И. Язык. Речь. Творчество. — М.: Лабиринт, 1998.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. - М.: Академия, 2001. -208с.

4. Фурманова В. П. Межкультурная коммуникация в теории и практике преподавания иностранных языков в вузе. - Саранск , 2009. -164 с.

3-mavzu. Madaniyatlararo muloqotning shakllari, modellari va vazifalari

Reja

1. “Madaniyat” tushunchasi
2. Madaniyatshunoslikda madaniyatning o‘rganilishi.
3. Madaniyatlararo muloqot darajalari va ko‘rinishlari.
4. Verbal va noverbal muloqot: madaniyatlararo tafovutlar.
5. Madaniyatlar dialogi.

Nazorat savollari

1. “Madaniyat” so‘zini izohlang.
2. Badaviylik nima?
3. Madaniylik nima?
4. “Kultura so‘zining ma’nosini tushuntiring.
5. Tasviriy nuqtayi nazarda madaniyatga qanday ta’rif beriladi?
6. Faylasuf M. Xaydegger madaniyatga qanday ta’rif bergan?
7. Madaniyat – “artefaktlar dunyosi” deganda nimani tushunasiz?
8. Madaniyat va tamaddunning farqlarini ko‘rsating.
9. Muloqotning falsafiy modeli, R.O. Yakobsonning lisoniy modeli, kibernetik model haqida tushuncha bering.
10. “Kod” tushunchasi.
11. Madaniy tizimlar va madaniyatlararo vaziyatlarni tadqiq etish usullari.
Madaniyatlararo muloqot darajalari va ko‘rinishlari.
12. Verbal muloqotning asosiy birliklari.
13. Madaniyatlararo muloqot ko‘rinishlarining turli-tumanligi (verbal muloqot, noverbal muloqot, paraverbal muloqot, virtual muloqot).
14. Madaniyatlararo muloqotning asosiy birliklari.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации: Учеб. для вузов / Под ред. А.П. Садохина. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. - 352 с.
2. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. - М.: Гнозис, 2003. - 288 с.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. - М.: Академия, 2001. -208с.
4. Фурманова В. П. Межкультурная коммуникация в теории и практике преподавания иностранных языков в вузе. - Саранск , 2009. -164 с.

4-mavzu. Madaniyatlararo muloqot va tarjima

Reja

1. Madaniyatlararo muloqotda tarjima masalalari.
2. Tarjimaning lingvomadaniy aspektlari.
3. Tarjimaning kognitiv aspektlari.
4. Olamning lisoniy manzarasi
5. Lakunalarning turlari
6. Turli lingvomadaniyatlarda ramzlar talqini

Nazorat savollari

1. Tilning frazeologik fondi qanday ma'lumotlar manbai sanaladi?
2. Frazeologizmlarda nimalar haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan bo'ladi?
3. Rus tilshunosi В. А. Larinning fikricha, frazeologizmlar nimani bilvosita aks ettiradi?
4. Urf-odatlar, an'analar va irimlar ta'sirida shakllangan frazeologizmlarga misollar keltiring.
5. Tarkibida diniy-mifologik shaxs nomlari uchragan frazeologizmlarga misollar keltiring.
6. Milliy realiyalarni ifodalovchi frazeologizmlarga misollar keltiring.

7. “Lakuna” termini ilk bor kim tomonidan ilmiy muomalaga kiritildi?
8. Lakunaga ta’rif bering.
9. Lakunalar qanday aniqlanadi?
10. Qanday hodisalar ijtimoiy-madaniy lakunalarni keltirib chiqaradi?
11. Subyektiv yoki milliy-psixologik lakunalar qanday yuzaga keladi?
12. Nima uchun inson tili “ramzlar tili” deyiladi?
13. Turli lingvomadaniyatlarda “ot” ramzi qanday ma’nolarni ifodalaydi?
14. Dunyo madaniyatida “hayot daraxti” qanday tasavvur qilinadi?
15. Eng murakkab va universal hayvon timsoliga misol keltiring.
16. Nemis stereotipini tavsiflang.
17. V.A.Maslovaning fikricha, stereotiplar qanday bo‘ladi?
18. Stereotiplar yuzaga kelishining sabablarini ko‘rsating.
19. Lingvomadaniyatlarda o‘xshatishlar qanday o‘rin tutadi?
20. Lingvomadaniyatlarning o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettirgan o‘xshatishlarga misollar keltiring.
21. Insonning nutqiy faoliyati tug‘mami yoki keyin shakllanganmi?
22. I.Gerder inson faoliyatidagi qaysi hodisalarni asosiy, deb hisoblagan?
23. V.fon Gumboldtning ta’limotida til va madaniyatning o‘zaro munosabati qanday yoritilgan?
24. E. Sepirning fikricha, madaniyat nima?
25. E.Sepirga ko‘ra, til oldin paydo bo‘lganmi yoki madaniyat?
26. Til va madaniyatning farqini E. Sepir qanday izohlagan?
27. E.Sepir va B.Uorfning gipotezasida qaysi asosiy masalalar ajratiladi?
28. O‘zbek tilshunosligida til va madaniyat tushunchalari qanday izohlanadi?
29. “Olamning manzarasi” tushunchasi nima asosida yaratiladi?
30. M. Xaydeggerning fikricha, olam manzarasi nimani ifodalaydi?
31. Olamning konseptual manzarasida qanday munosabatlar bo‘ladi?
32. Olamning lisoniy manzarasi nimalar vositasida yaratiladi?

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. - М.:

Гнозис, 2003. - 288 с.

2. Жинкин Н. И. Язык. Речь. Творчество. — М.: Лабиринт, 1998.

3. Маслова В.А. Лингвокультурология. - М.: Академия, 2001. -208с.

4. Фурманова В. П. Межкультурная коммуникация в теории и практике преподавания иностранных языков в вузе. - Саранск , 2009. -164 с.

Y.GLOSSARIY

ANTROPOSENTRIK PARADIGMA – tadqiqotchilar qiziqishlarining obyektidan subyektga o‘zgarishi, yo‘naltirilishi, ya’ni insonning tilda, tilning esa insonda tahlil qilinishi. Bunda asosiy e’tibor nutqiy faoliyat bajaruvchisi, ya’ni nutq tuzuvchi va uni idrok etuvchi til egasiga qaratiladi. Antroposentrik paradigma nuqtayi nazaridan inson dunyoni o‘zini bilish, o‘zining nazariy va amaliy faoliyati orqali taniydi. Zamonaviy tilshunoslikda til tizimini antroposentrik nuqtayi nazardan o‘rganish, asosan, lingvistik semantika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmalingvistika hamda lingvokulturologiyaga oid tadqiqotlarda amalga oshiriladi.

ARXETIP – individlar ongida paydo bo‘ladigan va madaniyatda tarqaladigan turg‘un obraz. Arxetiplarda shaxsiy tajriba oqibatida emas, balki ajdodlardan meros qilib olingan “kollektiv g‘ayriixtiyoriylik” ifodalanadi.

DISFEMIZM – so‘zlovchining tinglovchiga yoki biror predmetga nisbatan masxara, istehzoli, iltifotsiz qarashini bildiradi. Disfemizm ifodaga salbiy yondashuvni yuzaga keltirish maqsadi bilan amalga oshiriladi.

GESHTALT – nemischa so‘z bo‘lib, u “obraz, tuzilma, yaxlit shakl” ma’nolarini anglatadi. Geshtalt yaxlit obraz hisoblanadi, ya’ni biron bir obyektни butunicha idrok qilinishi geshtalt, deb tushuniladi. Geshtaltlar konseptual bog‘lanishlar bo‘lib, ular inson psixikasining botiniga tegishli bo‘lgan va tabiiy tilning kategoriyalari doirasidan tashqarida yotgan universal tasavvurlar mohiyatidir.

KONSEPT – lotin tilidagi *conceptus* «tushuncha» so‘zining kalkasidir. Rus tilshunosligida *konsept* tushunchasi XX asrning birinchi choragida faylasuf S. Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritiladi. Ushbu termin tilshunoslikda o‘tgan asrning 80-yillariga qadar *tushuncha* so‘ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo‘lsa,

bugungi kunga kelib uning izohi *tushuncha* terminiga nisbatan kengayganini ko‘rish mumkin. Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko‘rinishida insonning mental dunyosiga kirsa, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba‘zan unga ta‘sir ko‘rsatadi. Konseptning kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, shuningdek, adabiyotshunoslik fanlaridagi izohi o‘zaro farqlanadi. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o‘ziga xos jihatlarini ifodalaydi.

LAKUNA (lot. lacuna “bo‘shliq, chuqurlik, cho‘nqir joy”; frans. lacune “bo‘shliq, bo‘sh joy”) – biron xalqning maishiy, madaniy, ijtimoiy va tarixiy hayoti uchun xarakterli va boshqa xalq uchun byegona bo‘lgan, boshqa tilda aniq muqobili bo‘lmagan so‘z va so‘z birikmalari. Lakunalar qiyoslanayotgan tillarda o‘xshashi bo‘lmagan so‘zlar bo‘lib, ular, asosan, tillarning qiyosida seziladi.

LINGVOKULTUROLOGIYA (lot. lingua “til”; cultus “hurmat qilish, ta‘zim qilish”; yunon. “ilm, fan”) – madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqining yangi sohasi. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o‘zaro aloqasini, o‘zaro ta‘sirini, tilda o‘z aksini topgan xalq madaniyatining ko‘rinishlarini tadqiq etadi. Lingvokulturologiya tilshunoslikning mustaqil yo‘nalishi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga kelgan. Lingvokulturologiya etnolingvistika, sotsiolingvistika lingvomamlakatshunoslik va etnopsixolingvistika bilan chambarchas aloqadadir. Lingvokulturologiyaning *obyekti* – madaniyat va tilning o‘zaro aloqasi, o‘zaro ta‘sirini bir butunlikda tadqiq qilishdir. Lingvokulturologiyaning *predmeti* – madaniyatda ramziy, obrazli, metaforik ma‘no kasb etgan va natijalari inson ongida umumlashtirilib mif, afsona, folklor va diniy diskurslarda, poetik va prozaik badiiy matnlarda, frazeologizmlarda, metaforalarda va ramzlarda aks etadigan til birliklari sanaladi.

LINGVOMADANIY KONSEPT – etnomadaniy xususiyatga ega bo‘lgan va borliq haqidagi funksional ahamiyatga molik informatsiyani uzatadigan madaniyatning asosiy birligidir. U madaniy universalialarni ifodalaydi. Lingvomadaniy konsept tafakkurda mavjud bo‘ladi, u o‘zida kognitiv-ratsional va emotsional-psixologik mazmuni biriktiradi. Lingvomadaniy konsept barcha til

egalari uchun dunyoqarash modeli vazifasini o‘taydi. Lingvomadaniy konsept milliy xarakterning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi madaniyat vositasi hisoblanadi.

LINGVOMADANIY PARADIGMA – bu dunyoqarashning etnik, ijtimoiy, tarixiy, ilmiy va h.k. o‘zaro aloqadorlikdagi kategoriyalarini aks ettiradigan til shakllarining majmuyi.

LINGVOMAMLAKATSHUNOSLIK – tilda o‘z aksini topgan milliy realiyalarni o‘rganadi. Milliy realiyalar muqobilsiz til birliklari bo‘lib, ular mazkur madaniyatga xos bo‘lgan hodisalarni ifodalaydi.

MADANIY AN’ANA – jamiyatda to‘planadigan va qayta tiklanadigan ijtimoiy stereotiplashgan guruhlar tajribasini ifodalaydigan integral hodisa. Madaniy an’analar – ijtimoiy va madaniy merosning qimmatli unsurlari majmuyi.

MADANIY KONNOTATSIYA – madaniyat kategoriyalaridagi denotativ yoki majoziy-motivlashgan ma’no jihatlarining talqini. Madaniy konnotatsiya til belgisidagi madaniyat darajasining ko‘rsatkichini ifodalaydi.

MADANIY MAKON – madaniyat vakillari ongidagi madaniyatning mavjud bo‘lish shakllari.

MADANIY MEROS – madaniyat uchun ahamiyatli bo‘lgan madaniy boyliklarni, informatsiyalarning berilishi.

MADANIY SEMA – so‘zga nisbatan kichikroq va universalroq bo‘lgan semantik birliklar, semantik belgilar. Masalan, *palov*, *do‘ppi*, *o‘choq* so‘zlaridagi quyidagi madaniy semalarni ajratish mumkin: *palov* – guruch, sabzi, go’sht, piyoz va yog‘ solib tayyorlanadigan o‘zbek milliy taomi; *do‘ppi* – avra-astarli, ko‘pincha qavima, pilta urilgan to‘garak yoki to‘rtburchak shakldagi o‘zbeklarning milliy bosh kiyimi; *o‘choq* – ichiga o‘t yoqiladigan, ovqat pishirish uchun ustiga qozon o‘rnatiladigan qurilma.

MADANIY FON – ijtimoiy hayot va tarixiy hodisalarni ifodalaydigan nominativ birliklarning (so‘zlar va frazeologizmlarning) tavsifi. Masalan, *Daqqiyunusdan qolgan / Odam atodan qolgan* “juda eski, qadimgi”, *jamalak o‘rtoq* “bolalikdagi dugona”, *qizil* (Oktyabr inqilobi, sho‘ro tuzumi, armiyasiga oidlikni bildiradigan so‘z sifatida qo‘llangan).

MADANIYAT – muayyan xalqqa xos bo‘lgan borliqdagi hayot va faoliyat, shuningdek, insonlar orasidagi o‘zaro munosabat (urf-odatlar, rasm-rusumlar, muloqot xususiyatlari) va dunyoni ko‘rish, tushunish va yaratish usullari. “Madaniyat” tushunchasi muayyan tarixiy davr (antik madaniyat), konkret jamiyat, elat va millat (o‘zbek madaniyati), shuningdek, inson faoliyati yoki turmushining o‘ziga xos sohalari (masalan, mehnat madaniyati, badiiy madaniyat, turmush madaniyati)ni izohlash uchun qo‘llaniladi. Tor ma’noda “madaniyat” termini kishilarning faqat ma’naviy hayoti sohasiga nisbatan ishlatiladi. Madaniyat – me’yorlar, qadriyatlar, ideallar, namunalarning yo‘l-yo‘riqlari va ko‘rsatmalari tizimiga asoslangan subyektlar faoliyatining barcha shakllari majmuyi, u boshqa madaniyatlar bilan o‘zaro aloqada yashaydigan jamoaning meros qilib olgan xotirasi.

MADANIYATLILIK – ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida jamiyatning moddiy va ijtimoiy ne'matlar majmuyiga ega bo‘lishi.

MADANIYAT TILI – mavjud bo‘lgan yoki qaytadan hosil bo‘lgan tasavvurlar, tushunchalar, obrazlar va boshqa ma’naviy konstruksiyalar tuzilishining belgilar va ularning munosabatlari tizimi vositasida shakllanishi.

MADANIYATSHUNOSLIK (kulturologiya) – insonni ijtimoiy va madaniy hayotidagi uning tabiat, jamiyat, tarix, san’at va boshqa sohalarga ko‘ra o‘zini o‘zi anglashini tadqiq etadi.

MENTALITET (nem. mentalität < lot. mens, mentis – aql, idrok) – jamiyat, millat, jamoa yoki alohida shaxsning tarixiy tarkib topgan tafakkur darajasi, madaniy salohiyati, ularning hayot qonunlarini tahlil etish kuchi, muayyan ijtimoiy sharoitlardagi aqliy qobiliyati, ruhiy quvvati. Mentalitet – xalq mentalligini, uning aqliy va ruhiy quvvatining ichki tuzilishini va differensiatsiyasini aks ettiradigan kategoriya. Mentalitetlar turli masshtablardagi lingvomadaniy jamoalarning psixolingvo-intellektlarini namoyon qiladi. Jamiyat, millat yoki shaxsning mentaliteti ularning o‘ziga xos an’analari, rasm-rusmlari, urf-odatlarini, diniy e’tiqod va irimlarini ham qamrab oladi.

MENTALLIK – milliy xarakterning intellektual, ma’naviy va iroda xususiyatlarini o‘zida birlashtiradigan, ona tili kategoriyalari va shakllaridagi

dunyoqarashning ko‘rinishi. Mentallikning birligi mazkur madaniyatning konsepti hisoblanadi.

METAFORA (yun. metaphora - ko‘chirish) – hosila ma’no yuzaga kelishi, u biron predmet nomini boshqa predmetga o‘xshashligini e’tiborga olib ko‘chirishdir. Metafora – o‘xshatishning qisqargan shakli. Metafora nafaqat qisqargan o‘xshatish, shu bilan birga, qisqargan qarama-qarshilik hamdir. Metafora tildagi universal hodisa bo‘lib, uning universalligi makonda va zamonda, til strukturasi hamda uning vazifalarida namoyon bo‘ladi. Metafora o‘zida fundamental madaniy qadriyatlarni aks ettiradi.

MIFOLOGIYALASHTIRILGAN TIL BIRLIKLARI – arxetiplar va mifologemalar, udumlar va rivoyatlar, taomillar va urf-odatlar.

MIFOLOGEMA – mifning “bosh qahramoni”, uning muhim personaji yoki vaziyati.

MUQOBILSIZ LEKSIKA – har qanday til yoki dialektda boshqa tilga bir so‘z bilan tarjima qilib bo‘lmaydigan so‘zlar. Muqobilsiz leksika muayyan xalq madaniyatiga xos hodisalarni aks ettiradi. U ko‘pincha mahalliy xalqqa xos pul, masofa-uzunlik birliklari, ro‘zg‘or ashyolari, kiyim-kechak, yegulik-ichkilik va h.k. tushunchalarni anglatadigan so‘zlardan tarkib topadi.

NUTQ ETIKETI – insonlarning rasmiy va norasmiy vaziyatlardagi o‘zaro muloqotida ularning ijtimoiy va psixologik rolga mos ravishda amal qilinadigan ijtimoiy va madaniy o‘ziga xos nutqiy muomala qoidalari. Nutq etiketi – bu “ijtimoiy silliqlangan” hudud, muloqotning milliy-madaniy komponenti.

OLAMNING LISONIY MANZARASI – lisoniy shakllarda muhrlangan insonning olam haqidagi bilimlari majmuyi. Ya’ni olamning lisoniy manzarasi leksika, frazeologiya va grammatikada muhrlangan olam haqidagi bilimlar majmuasidir. Olamning lisoniy manzarasi insonni olamga (tabiatga, hayvonlarga, o‘z-o‘ziga) bo‘lgan munosabatini shakllantiradi. Olamning lisoniy manzarasi insonning turli olam manzaralarini izohlaydi va umumiy olam manzarasini aks ettiradi. Olamning lisoniy manzarasi turfa ranglar, xususan, mifologemalar, obrazli metaforik so‘zlar, o‘xshatishlar, konnotativ so‘zlar, stereotiplar, ramzlar va h.k.

vositasida yaratiladi.

OLAMNING MANZARASI – inson va muhit haqidagi ma'lumotni qayta ishlash natijasi, olamni manzaradek tushunish. Olam manzarasi makon, zamon, miqdor va h.k. o'lchovlar vositasida tasavvur etilishi mumkin. Uning shakllanishiga til, an'analar, tabiat va landshaft, ta'lim va tarbiya va boshqa ijtimoiy omillar ta'sir ko'rsatadi.

PARADIGMA – o'z tadqiqot faoliyatiga va obyektiga ega bo'lgan, mushtarak ilmiy va falsafiy g'oyalar bilan birlashgan u yoki bu ilmiy yoki falsafiy hamjamiyatlardan tomonidan qo'llaniladigan o'ziga xos metodlar va usullar yig'indisi.

RAMZ – tashqi dunyoning turli madaniyat vakillari ichki dunyosi, ongi, tafakkuri va ruhidagi aksi. Ramz belgi bo'lib, uning dastlabki ma'nosidan boshqa ma'no uchun shakl sifatida foydalaniladi. Agarda oddiy belgi insonga ma'nolarning predmetlar olamiga kirish imkoniyatini bersa, ramz ma'noviy munosabatlarning predmetlar mavjud bo'lmagan olamiga kirish imkoniyatini beradi. Ramz insonning anglab bo'lmaydigan botiniy tomoniga murojaat qiladi. Ramzni o'z predmeti bilan aloqasini yo'qotgan ma'no sifatida tasavvur qilish mumkin. Ijtimoiy muloqot tizimida muayyan obyektlar, masalan, predmet, harakat, hodisa, matn, tasvir, hayvon, o'simlik, rang, raqam va h.k. ramz bo'lib xizmat qiladi. Ramzlar moddiy (buyum, predmet), tushunchaviy, so'zli, tasviriy va ovozli bo'lishi mumkin.

SOTSIOLINGVISTIKA – tilshunoslikning tilni va uning mavjud bo'lgan ijtimoiy sharoitlar bilan bog'liqligini o'rganadigan sohasi. Ijtimoiy sharoitlar deganda, amaldagi til rivojlanayotgan tashqi shart-sharoitlar majmuyi: mazkur tildan foydalanayotgan kishilar jamiyati, bu jamiyatning ijtimoiy strukturasi, til egalarining yoshi, ijtimoiy mavqeyi, madaniyat va bilim darajasi, yashash joyi orasidagi farqlari, shuningdek, ularning muloqot vaziyatiga bog'liq nutqiy muomalasidagi farqlar tushuniladi. Demak, sotsiolingvistika tilning jamiyat hayotidagi roli, uning ijtimoiy tabiati, ijtimoiy funksiyalari, ijtimoiy omillarning tilga bo'lgan ta'sir mexanizmi bilan bog'liq masalalarni o'rganadigan tilshunoslik sohasidir.

STEREOTIP – muayyan guruh yoki jamoaning soddalashgan, sxemalashgan, emotsional bo'yoqdor va favqulodda barqaror bo'lgan obrazi, turli madaniyat

vakillarining tili va tafakkurining o'ziga xosligi. Har qanday shaxs muayyan madaniyatlar bilan bog'langan stereotiplar olamida yashaydi. Stereotiplar ijtimoiy stereotiplar, muloqot stereotiplari, mental stereotiplar, madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar va h.k. ga ajratiladi. Masalan, ijtimoiy stereotiplar shaxsning tafakkuri va muomalasini ko'rsatadi. Etnomadaniy stereotiplar biron bir xalqqa xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni ifodalaydi. Masalan, o'zbeklar mehmondo'stligi, ruslar tavakkalchiligi, qozoqlar qaysarligi, turklar hissiyotlilik, xitoyliklar sertakallufligi, yaponlar xushmuomalaligi, italyanlar qiziqqonligi, estonlar sustkashligi, nemislar tartibga aniq rioya qilishi bilan butun xalq haqidagi stereotip tasavvurlarni yuzaga chiqargan.

SUBMADANIYAT – ikkinchi darajali, tobe madaniyat tizimi (masalan, yoshlar submadaniyati va h.k.).

TABU – yo diniy, yo irim, yo noxushlik uyg'otishi nuqtayi nazaridan taqiqlash. *Tabu* so'zi tonga tilidagi < *tapu* < *ta* – “belgilamoq”, “ajratmoq” va *pu* – “butunlay” so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, “butunlay ajratilgan”, “alohida belgilangan”, ya'ni “man etmoq, taqiqlamoq” ma'nosini anglatadi. Tabular ikkiga: *etnografik* va *lingvistik* tabularga ajraladi. Masalan, supurgini, o'qlovni tik qo'ymaslik, birovning orqasidan supurmaslik, axlatdan hatlamaslik, qaychini ochib qo'ymaslik, qalampirni qo'lga bermaslik kabilar irimga asoslangan etnografik tabular hisoblanadi. Lingvistik tabu lug'aviy birlikning yo xalq irimi nuqtayi nazaridan, yo atash noxushlik uyg'otishi nuqtayi nazaridan muomalada qo'llanishining taqiqlanishidir. Masalan, o'zbek tilida *chayon* so'zi tilga olinmaydi. Chunki uni atash chaqirish ma'nosini beradi, deb tushuniladi.

TAMADDUN (“sivilizatsiya” < lot. *civilis* – fuqaro) termini XVII asrda vujudga kelgan. Har bir madaniyatning o'limi bo'lgan o'z tamadduni mavjud. Tamaddun har qanday ijtimoiy-madaniy dunyo rivojlanishining oxirgi bosqichidir. Madaniyat milliy, tamaddun xalqarodir. Ingliz-amerika an'alarida har qanday alohida ijtimoiy-madaniy dunyo sivilizatsiyadir. Madaniyat yangini yaratadi, tamaddun faqat ma'lum narsani tarqatadi.

FRAZEOLOGIZM – turg'un birikmalarning obrazli, ko'chma ma'noga ega

turi bo‘lib, til egasining dunyoni, hodisalarni o‘ziga xos ko‘rishini namoyon etadi. Frazologizmlar har doim xalq dunyoqarashi, jamiyat tuzilishi va o‘z davrining mafkurasini bilvosita aks ettiradi. Har bir tilning frazeologizmlarida xalq hayotiga mansub ijtimoiy-tarixiy voqea-hodisalar, axloqiy va ma‘naviy-madaniy me‘yorlar, diniy tasavvurlar, milliy an‘ana va urf-odatlar, madaniy stereotiplar va arxiteplar o‘z aksini topgan bo‘lib, ular avloddan-avlodga uzatiladi.

ETNOLINGVISTIKA – tilning jamiyat ijtimoiy strukturasi yoki xalqning madaniyati, an‘analari, urf-odatlari bilan aloqasini o‘rganadigan yo‘nalishi. Zamonaviy etnolingvistikaning markazida tilning leksik tizimidagi faqat muayyan moddiy va madaniy-tarixiy majmualar: madaniyat shakllari, urf-odatlar, udumlar bilan o‘zaro munosabatdagi elementlari bo‘ladi. Mazkur yo‘nalishni ikki alohida tarmoqqa ajratish mumkin: 1) *etnik hududlarni tilga ko‘ra rekonstruksiya qilish*; 2) *xalqning moddiy va ma‘naviy madaniyatini til ma‘lumotlariga ko‘ra rekonstruksiya qilish*. Etnik o‘ziga xosliklar, jumladan, turli vaziyatlarda kishilar qanday ishlashadi, qanday dam olishadi, qanday ovqatlanishadi, qanday gaplashishadi va h.k. har joyda namoyon bo‘ladi.

ETNOPSIXOLINGVISTIKA – nutqiy faoliyatda muayyan an‘analar bilan bog‘liq bo‘lgan muomala elementlarining qanday paydo bo‘lishini, turli til egalarining verbal va noverbal muloqotidagi farqlarni o‘rganadi. Nutqiy etiket va “dunyoning rangli manzarasi”ni, turli xalqlardagi ikki tillilik va ko‘p tillilik hodisalarini tadqiq etadi.

EVFEMIZM (yun. euphemismos < eu – yaxshi + phemi – gapiraman) – narsa-hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi; qo‘pol beadab so‘z, ibora va tabu o‘rnida qo‘pol bo‘tmaydigan so‘z (ibora)ni qo‘llash. Masalan, *ikkiqat*, *bo‘g‘oz* so‘zlari o‘rnida *homilador*, *og‘ir oyoqli* so‘zlarini qo‘llash. Yoki *chayon* so‘zi tabuga uchragan, qo‘llanishi man qilingan bo‘lib, uning ma‘nosi *eshak* so‘zida ifoda topgan.

O‘XSHATISHLAR – har bir xalqning lingvomadaniy boyligi bo‘lib, ular milliy dunyoqarash, dunyodagi predmet, hodisa va harakatlarni milliy tasavvurlarga ko‘ra taqqoslash, qiyoslashdir. O‘xshatishlar muayyan xalqning ilk tafakkur tarzini va tasavvurlarini tamsil etadi. O‘xshatishlarning ikki turi: erkin o‘xshatishlar va turg‘un

o'xshatishlar farqlanadi. Erkin o'xshatishlar muallifning o'ziga xos original o'xshatishlaridir. Turg'un o'xshatishlarda o'xshatish etalonida ifodalangan obraz barqarorlashgan bo'ladi. Ular tilda tayyor birliklar kabi nutqqa olib kiriladi.

YI.ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari

1. Mirziyoev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoev SH.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom yettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 592 b. 3. Mirziyoev SH.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan yeng oliy bahodir. 2-jild. T.: “O‘zbekiston”, 2018. – 507 b.
3. Mirziyoev SH.M. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. 3-jild.– T.: “O‘zbekiston”, 2019. – 400 b.
4. Mirziyoev SH.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild.– T.: “O‘zbekiston”, 2020. – 400 b.

II. Normativ-huquqiy hujjatlar

5. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2018.
6. O‘zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentyabrda qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ-637-sonli Qonuni.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 10 dekabr “CHet tillarni o‘rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-1875-sonli qarori.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 12 iyun “Oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-4732-sonli Farmon
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevral “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi 4947-sonli Farmoni.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 aprel "Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2909-sonli qarori.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 21 sentyabr “2019-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovasion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5544-sonli Farmoni.
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 may “O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5729-son Farmoni.
13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyun “2019-2023 yillarda Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universitetida talab yuqori bo‘lgan malakali kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatini rivojlantiri chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4358-sonli Qarori.
14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 avgust “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy yetish to‘g‘risida”gi PF-5789-sonli Farmoni.

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabr “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmoni.
16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 oktyabr “Ilm-fanni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-6097-sonli Farmoni.
17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning 2020 yil 25 yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
18. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 16 apreldagi “SHarqshunoslik sohasida kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatni oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4680-sonli qarori.
19. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 23 sentyabr “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 797-sonli qarori.

III. Maxsus adabiyotlar

20. SH.Usmanova, G.Rixsiyev. Madaniyatlararo muloqot. O‘quv qo‘llanma. T.-2017. - 135 b.
21. Mirtojiev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. –Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010.
Musaev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. Darslik. –Toshkent: Fan, 2005.
22. Safarov SH. Kognitiv tilshunoslik. –Jizzax, 2006.
23. Sirojiddinov SH., Odilova G. Badiiy tarjima asoslari. –Toshkent: Mumtoz so‘z, 2011.
24. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. –Toshkent: Fan, 2013.
25. Eshonqulov J. Folklor: obraz va talqin. –Qarshi: Nasaf, 1999.
26. Hojiev A. Semasiologiya // O‘zbek tili leksikologiyasi. –Toshkent: Fan, 1981.
27. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. –Toshkent: O‘zME, 2002.

- 28.Аскольдов, С. А. Концепт и слово [Текст] / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М.: Academia, 1997.
- 29.Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, Наука, 2010.
- 30.Антипов Г. А., Донских О. А., Марковина И. Ю., Сорокин Ю. А. Текст как явление культуры. Новосибирск, 1989
- 31.Булыгина Т.В. Шмелев А.Д. Языковая концептуализация (на материале русской грамматики). - М.: Языки русской культуры, 1997.-576 с.
- 32.Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. - М.: Наука, 1990.
- 33.Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. –М.: Высш. шк., 1986.
- 34.Гачев Г.Д. Национальные образы мира. - М.: Советский писатель, 1988.
- 35.Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. - М.: Гнозис, 2003. - 288 с.
- 36.Гришаева Л.И., Цурикова Л.В. Введение в теорию межкультурной коммуникации: Учеб. пособие. - М.: Академия, 2006. -336с.
- 37.Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации: Учеб. для вузов / Под ред. А.П. Садохина. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. - 352 с.
- 38.Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественном литературе и в научном языке // Вопросы филологии. –Москва, 2001. -№ 1. –С. 35-47.
- 39.Дорофеев Ю. Антропоцентризм в лингвистике и предмет когнитивной грамматики // <http://www.Nbuiv.Cov.ua/portal/Sog-Gum/ls> 2008-17/dorofeev/pdf.
- 40.Жинкин Н. И. Язык. Речь. Творчество. — М.: Лабиринт, 1998. — 366 с.
- 41.Коптельцева Г. Межкультурная коммуникация. Теория и тренинг. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2006. - 223 с.
- 42.Лакофф Дж. Лингвистические гештальты / Дж. Лакофф // Новое в зарубеж. лингвистике. Вып. 10. Лингвистическая семантика. –М.: Прогресс, 1981. –С. 350–368.

- 43.Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем (перевод Н.В. Перцова) // Теория метафоры. –М., 1990. –С. 387-416.
- 44.Леонтьев А. А. Психология общения. –Тарту, 1976.
- 45.Леонтович О.А. Введение в межкультурную коммуникацию. - М.: Гнозис, 2007. - 368 с.
- 46.Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001.
- 47.Межкультурная коммуникация в теории и практике преподавания иностранных языков в вузе. - Саранск , 2009- -164 с.
- 48.Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. I. 2 изд. - М., 2000.
- 49.Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). –Владимир, 1975.
- 50.Некрасова Н. Сравнения общеязыкового типа в аспекте сопоставительного анализа художественных идиолектов // Лингвистика и поэтик. –М.: Наука, 1979. –С. 225
- 51.Огурцова О.А. К проблеме лакунарности //Функциональные особенности лингвистических единиц: Сб. трудов Кубанского ун-та. Вып.3. Краснодар: Изд-во Кубанского ун-та., 1979. –С. 79.
- 52.Папикян А. В. Социокультурные лакуны: типология, причины появления способы заполнения при изучении иностранных языков. – С. 481. Электрон вариант.
- 53.Радченко О.А. Язык как мирозидание. - М.: Едиториал УРСС, 2005.-312 с.
- 54.Фурманова В. П. Межкультурная коммуникация в теории и практике преподавания иностранных языков в вузе. - Саранск , 2009. -164 с.

Türk tilidagi manbalar

- 55.Ergin M. Türk dili bilgisi. -Istanbul: Bayrak, 1993. -384 s.
56. Ediskun H. Türk Dilbigisi. –Istanbul: TDK, 1993. -414 s.
57. Demir N., Yılmaz E. Türk Dili. –Ankara: Grafiker Yayıncılık, 2003. –270 s.

- 58.Hengirmen M. Türkçe Dilbigisi. –Ankara: TDK, 1995. -540 s.
- 59.Karahan L. Türkçede Söz Dizimi. –Ankara: Akcağ, 2006.–200 s
- 60.Korkmaz Z. Türkiye Türkçesinin grameri. –Ankara: TDK, 2003. –1226 s.

YI.Qo‘shimcha adabiyotlar

61. Sepir E. Izbrannie trudi po yazikoznaniyu i kulturologii. –M., 1993.
62. Slisshkin G.G. Ot teksta k simvolu. Lingvokulturnie konsepti presedentnix tekstov v soznanii diskursa. –M.: Izdatelskiy sentr «Akademiya», 2000.
63. Spornie problemi semantiki. –M., 2005. –
64. Stepanov, Yu. S. Konstanti: Slovar russkoy kulturi [Tekst] / Yu. S. Stepanov. – M. : Akademicheskii proekt, 2004.
65. Sternin I.A. Russkiy rechevoy etiket. - Voronej: Istoki, 1996.
66. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya: semanticheskii, pragmaticeskii i lingvokulturologicheskii aspekti. –M.: SHkola “Yaziki russkoy kulturi”, 1996.
67. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya: semanticheskii, pragmaticeskii i lingvokulturologicheskii aspekti. –M.: SHkola “Yaziki russkoy kulturi”, 1996.
68. Uorf B. L. Otnoshenie norm povedeniya i mishleniya k yaziku // Novoe v zarubejnoj lingvistike. –M., 1960. –Vip. 1. –S. 174.
69. Baldinger K. Die Senasiologie. –Berlin: Akademie Verlag, 1957.
70. Deutschen Volkskundekongress in Hagen/ Hg.: M. Dauskardt, H.Gerndt. Hagen, 1991.
71. Reuter E., Schorder H, Tittula I. Zur Erforschung von Kulturnunterschieden in der internationalen Wirtschaftskommunikation // Interkulturelle Wirtschaftskommunikation /Hg : B.D. Muller. Miinchen, 1991.
72. Roth K. Interkulturelles Manegement - ein volkskundliches Problem. Zur interkulturellen Dimension von Wirtschaftsunternehmen// Der industrielle Mensch. Vortrage des 28.
73. Thomas A. Psychologie interkulturellen Lernens imd Handels// Kulturvergleichende Psychologie. Eine Einffihung. Gottingen, 1993.

IV. Internet saytlar

74. <http://edu.uz> – O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
<http://lex.uz> – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi

75. <http://bimm.uz> – Oliy ta’lim tizimi pedagog va rahbar kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni tashkil etish bosh ilmiy-metodik markazi
76. <http://ziyonet.uz> – Ta’lim portali Ziyonet 1. <http://natlib.uz> – Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi
77. www.britishcouncil.org – Britaniya kengashi veb sayti
78. www.bonjourdefrance.com – Til o‘rganish veb sayti
79. www.edu365.cat – Til o‘rganish veb sayti 5
80. <http://www.duplaisiralire.com/> – Til o‘rganish veb sayti
81. <http://www.polarfle.com> – Til o‘rganish veb sayti
82. tsuos.uz – Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti veb sayti

